

Igor Krywoszeja*

Pastwowy Uniwersytet Pedagogiczny im. Pawła Tyuczyny w Humaniu
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1429-8293>

Norbert Morawiec

Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5025-5528>

Między szlachecką demokracją, rosyjskim samodzierżawiem a unicką duchowością – szkoła bazylianów w Humaniu

Wstęp

Niniejszy artykuł jest efektem współdziałania pracującego na bazie źródeł archiwalnych historyka faktu z prowadzącym szersze refleksje dotyczące historii wiedzy/nauki historykiem idei. Połączyliśmy nasze wysiłki i umiejętności, aby spróbować zrozumieć fenomen szkoły bazylianów w Humaniu i osadzić twórczość jej wychowanków wokół pamięci i historii w wielokulturowej, międzykulturowej, transkulturowej i mnemohistorycznej perspektywie (w tym kontekście tekst stanowi przyczynek do szerszych badań). Jako jedna z najsłynniejszych na prawobrzeżnej Ukrainie szkoła wpisała się we wszystkie przemiany targające organizmem Rzeczypospolitej na przełomie XVIII i XIX w. Po pierwszym etapie działalności i przerwie wynikającej z krwawych wydarzeń humanińskich roku 1768 nastąpił znaczny jej rozkwit. Nie licząc krótkiego okresu zamknięcia bezpośrednio po trzecim rozbiorze, istniała praktycznie do połowy lat 30. XIX w. (1834 r.)¹. Szkoła kształtowała twórczość m.in. Bohdana Zaleskiego (1802–1880),

* Współautor artykułu prof. Igor Krywoszeja przygotował go w ramach projektu badawczego „Antropologia szkoły bazylianów w Humaniu” (PJP/PON/2021/1/00013/U/00001), realizowanego w okresie od 1 czerwca do 31 sierpnia 2023 r. na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (program POLONISTA dla naukowców, Narodowa Agencja Wymiany Akademickiej).

¹ I.I. Kryvosheya, *Misto Uman'u vlasnosti hrafiv Pototskykh (druha chvert' XVIII – persha tretyna XIX st.): terytoriya konfliktu, kompromisu chy vzayemodiyi?*, [w:] *Problemy istoriyi Ukrainy XIX – pochatku XX st.: Zb. nauk. pr.*, 2009, vyp. 16, s. 177

Seweryna Goszczyńskiego (1801–1876), Michała Grabowskiego (1804–1863) czy historyków: Karola Sienkiewicza/Karola z Kalinówki (1793–1860) i Henryka Franciszka Duchinińskiego (1817–1886). Ich pamiętniki, romantyczne poematy, jak i uczone dywagacje często oscylowały wokół Humania i jego właścicieli – Potockich, bazylikańskiej szkoły, wspominały pedagogów i ich wychowawcze „metody”, wyprawy do Zofiówki, ale przede wszystkim zanurzone były w rozpamiętywaniu opowieści o krwawych wydarzeniach owego czerwcowego dnia 1768 r.² Warto także zaznaczyć, iż temat humanistycznej szkoły obecny był w wielu publikacjach naukowych. Badacze wspominali o niej, podejmując studia dotyczące m.in. dziejów: zakonu bazylianów, bazylikańskiej działalności misyjnej, oświatowej i naukowej, rodu Potockich, miasta Humań, samego klasztoru³ czy refleksji historiograficznej⁴. Lektura tych prac ukazuje nam szkołę i jej dzieje w szerokiej, kulturowej i mnemohistorycznej perspektywie. Zauważyliśmy zatem, że jej egzystencja uwarunkowana była przeróżnymi kulturowymi determinantami, m.in. przemianami politycznymi, jakie zaistniały w okresie okółorozbiorowym, zmiennymi decyzjami polskich i rosyjskich władców, ambicjami urzędników świeckich i hierarchów kościelno-cerkiewnych, wsparciem fundatorów-opiekunów oraz wpływem humanistycznych mieszczań, wreszcie społeczną pozycją, ale i narodowo-konfesyjną przynależnością dotujących szkołę rodziców uczniów. Przedmiotem naszych refleksji będzie więc próba ukazania dziejów bazylikańskiej szkoły w kontekście tychże determinantów. Będąc jednocześnie reprezentantami różnych pograniczy narodowo-kulturowo-konfesyjnych, będziemy starać się zrozumieć fenomen bazylikańskiej edukacji, zawieszonyj między polskością a ruskością-ukraińskością oraz katolicyzmem a prawosławiem.

Między *Slavia Orthodoxa* i *Slavia Latina*

Druga połowa XVIII w. była czasem aktywnej działalności duchowieństwa unickiego na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. Właśnie wówczas cerkiew unicka (lub *Slavia Unita*, nowa przestrzeń religijna znajdująca się między starożytnymi *Slavia Orthodoxa* i *Slavia Latina*) odnotowała najwięcej osiągnięć, przede wszystkim w pracy ewangelicz-

² R. Ryl'skiy, *Rasskaz sovremennika o prikluycheniyakh s nim vo vremya Koliivshchiny 1768 g.*, „Kiyevskaya starina” 1887, nr 1, s. 51–64; *Umanskaya reznya. Zapiski Veroniki Krebs*, Kijów 1879.

³ M. Pavlenko, *Bazilians'kiy monastir: doslidzhennya z istorii umans'kogo kolegiumu u sistemi osvitenih zakladiv Ukraïni XVIII st.*, „Umans'ka zorya” 1996, 30 zhovtnya; I. Krivosheya, I.V. Bliznyuk, *Umans'kiy bazilians'kiy monastir (1765–1834 rr.)*, [w:] *Umanshchina v yetnopolitichniy istorii Ukraïni (kinets' XVIII – persha tretina xix st.)*, Kijów 1998; N.S. Pobirchenko, *Shkola bazilians'koho klyashatora v Umani: ukrayins'kopol's'kyy kontekst*, „Krayeznavstvo Cherkashchyny” 2004, nr 7, spetsvyypusk, red. kol. V.M. Mel'nychenko; I. Kryvosheya, *Umans'ka vasylians'ka shkola v period svooho rozkviu (1796–1830 rr.)*, „Istoriyo-pedahohichnyy al'manakh” 2005, vyp. 1, s. 94–100; idem, *Umans'kyy vasylians'kyy monastyr 1765–1834*, Humań 2009; Yu. Stetsyk, *Chentsi-pedahohy umans'kykh vasylians'kykh shkil (1769–1774 rr.): biohrafichmyy ohlyad*, „Eminak: naukovyy shchokvartal'nyk” 2016, nr 2(1), s. 22–27; V.M. Davydyuk, *Umans'kyy vasylians'kyy monastyr: istoriya ta suchasnist'*, Humań 2018.

⁴ V.E. Los', *Uniats'ka tserkva Pravoberezhnoyi Ukrayiny Kintsya XVIII – pochatku XIX stolittiya: istoriohrafiya problemy*, „Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrayiny” 2007, vyp. 11, s. 151–170.

nej. Warto dodać, iż bazylianie posiadali określony, zanurzony w polityczno-konfesyjnej egzystencji ówczesnej Rzeczypospolitej i wyznaczający określoną „wizję świata i człowieka” charyzmat. Utworzeni przez Józefa Welamina Rutskiego (1574–1637) w 1617 r., w XVIII w. posiadali 148 klasztorów (122 na ziemiach ukraińskich)⁵. Zakonnicy ustalili wyraźny podział obowiązków między członkami wspólnoty monastycznej (administracja, duszpasterstwo, misje i edukacja), podkreślili konieczność ich dyscyplinowania, wyznaczyli umiarkowane pokuty (kary) za naruszenie praw klasztornych, zwrócili uwagę na właściwe wykorzystanie funduszy, których nie wolno było arbitralnie wydawać⁶. Przez śmierć Jozafata Kuncewicza zakon nie tylko zyskał własnego męczennika, ale i symbol pracy misyjnej wśród prawosławia. Tzw. synod zamojski kościoła unickiego w 1720 r. poddał obrządek i liturgię latynizacji (a właściwie zatwierdził już funkcjonujące „innowacje” i zakaz wprowadzania nowych), jednocześnie zwiększył uprawnienia duchowieństwa zakonnego kosztem świeckiego (miało ono monopol na duchowną oświatę i kościelne godności)⁷. W 1743 r. zakon zebrano w jedną kongregację pod nazwą Ordo Sancti Bazilii Magnii Ruthenorum. Zorganizowani na wzór zakonów katolickich bazylianie stali się podporą unii, a głównym ich zadaniem było szerzenie wyznania katolickiego wśród społeczności prawosławnej. Prowadzili zatem działalność pasterską, katechetyczną, misyjną, wreszcie naukowo-badawczą⁸. Najśłynniejszymi bazylianskimi klasztorami były: poczajowski, dermański, supraski i wileński. Każdy monaster powinien był posiadać szpital, przytułek i aptekę⁹, jednak to praca misyjna miała wyznaczać zakres działań mnichów¹⁰. Jej propagatorami byli przedstawiciele zamożnych rodów magnackich, m.in. Braclawscy, Lubomirscy, Sanguszkowie, Czartoryscy, Żółkiewscy, Potoccy¹¹,

⁵ I. Kryvosheya, *Osvitni proekty pol's'kykh arystokrativ Potots'kykh naukrayins'kykh zemlyakh (XVIII–XIX st.)*, [w:] *Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Zbiór prac naukowych dedykowanych profesorowi Emilianowi Wiszce (1940–2014)*, t. 1, Toruń–Kijów 2017, s. 12.

⁶ I. Kryvosheya, Yu. Stetsyk, *Dzherela istoriyi Umans'kohovasylians'koho monastyrya: heohrafiya, pokhodzhennya tainformatsiynny potentsial. (Rękopis klasztorny XX Bazylianów Humańskich)*, [w:] *Istoriychni dzherela vukrayins'komu informatsiynomu y osvitr'omu prostori: veryfikatsiya ta interpretatsiya: monohrafiya*, red. O.O.Salata, Winnica 2018, s. 35.

⁷ M. Melnyk, *Łacińskie tradycje w Kościele greckokatolickim*, „Acta Polono-Ruthenica” 2001, nr 6, s. 208.

⁸ A. Nowicka-Jeżowa, *Udział bazylianów w kształtowaniu kultury chrześcijańskiej na wschodnich Kresach Rzeczypospolitej*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1997, vol. IV–V, s. 240–251; M. Radwan, *Bazylianie w zaborze rosyjskim w latach 1795–1839*, „Nasza Przeszłość” 2000, t. XCIII, s. 153–225.

⁹ I.I. Kryvosheya, *Evoljucyjna vczajemyn mahnativ Potots'kykh i khrystyjans'kykh tserkov: na prykladni Pravoberezhnoyi Ukrainy XVIII–XIX st.*, [w:] *Gileya (naukovyy visnyk): Zbirnyk naukovykh prats'*, red. V.M. Vashkevych, Kijów 2008, s. 11.

¹⁰ P.V. Shkarb'yuk, *Monashyy Chyn Ottshiv Vasyliyan u natsional'nomu zhytti Ukrainy*, Lwów 2005.

¹¹ A. Lototskiy, *Gde obuchalos' podol'skoye dukhovenstvo douchrezhdeniya Podol'skoy dukhovnoy seminarii: ist. ocherk*, Kamenets-Podol'skiy 1898, s. 34–35; Tsentral'nyy derzhavnyyistorychnyy arkhiv Ukrainy v m. Kyjevi (dalej: TSDIAK Ukrainy), f. 442, op. 34, spr. 1415, ark. 464 i op. 1, spr. 11, ark. 58; H. Yu. Khraban, *Spalakh hniyu narodnoho: antyfeodal'ne narodno-vyzvol'ne povstannya na Pravo-Berezhniy Ukrainy u 1768–1769 rr.*, Kyjiv 1989, s. 62; Ya. Stots'kyy, *Monastyr Ottshiv Vasyliyan Chesnoho Khresta Hospodn'oho v Buchachi (1712–1996 rr.)*, Lwów 1997, s. 49.

hojnie dotujący działania zakonników¹². Jednak bazylianie szukali zbliżenia ze wszystkimi warstwami ruskiej szlachty i chcieli być obecni w jej życiu od narodzin po pogrzeb (znamienna jest w tym kontekście, jakże prosta – przez co dostosowana do słuchaczy – mowa wygłoszona przez o. Martyniana Michała Draczkiewicza [1742–1783] na pogrzebie żony Franciszka Salezego Potockiego wojewodziny Anny Elżbiety)¹³. Przygotowując się natomiast do swej działalności, bazylianie stawiali na rozwój intelektualny zakonników, twórczość literacką i naukową. W wielu klasztorach prowadzili kroniki wydarzeń, metryki zgonów mnichów, ale i opracowywali klasztorne dzieje¹⁴. W tym kontekście organizowali badania, wszelkie poszukiwania archiwalne, gromadzili księgozbiory, drukowali książki¹⁵. W produkcji bazylikańskich oficyn typograficznych zasadniczą rolę odegrały trzy najstarsze drukarnie – w monasterach w Poczajowie, Supraślu i w Wilnie¹⁶. W językach cerkiewnym, polskim i łańskim bazylianie wydawali literaturę religijną, historyczną, prawniczą, piękną¹⁷, kalendarze, różne dysertacje, traktaty filozoficzne i teologiczne, a przede wszystkim (stosowane nie tylko w szkołach bazylikańskich) podręczniki, m.in. w 1767 r. w oficynie supraskiej wydrukowano *Krótkie zebranie historii i geografii polskiej* – podręcznik autorstwa Teodora Wagi (1739–1801)¹⁸. Jednak bazylianie byli przede wszystkim nauczycielami-wychowawcami. Ich działalność oświatową można podzielić na cztery poziomy: 1) kształcenie własnych zakonników; 2) seminaria duchowne dla duchowieństwa parafialnego; 3) kolegia dla młodzieży świeckiej; 4) szkoły parafialne. Kandydatów do konsekracji przygotowywali we własnych seminariach: we Włodzimierzu Wołyńskim, w Świerżu, Chełmie, Buczaczu, Humaniu, Żyrowicach, we Lwowie i w Poczajowie. Kształcenie w seminariach trwało trzy lata i obejmowało teologię dogmatyczną i moralną, studiowanie Pisma Świętego, historii Kościoła, prawa

¹² I. Kryvosheya, *Osvitni proekty...*, s. 12.

¹³ *Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol. Z Pamiętnika klasztorowego 1766–1787 i z innech źródeł zebrał i zestawil Jan Czernecki*, Kraków 1939, s. 208–210.

¹⁴ V.E. Los', „Acta monasterii Lubarensis”: *dzherelo do vyvchennya istoriyi vasylians'koho chernetstva Pravoberezhnoyi Ukrainy (druha polovyna XVIII – persha polovyna XIX st.*, „Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy” 2009, vyp. 13, s. 224–241.

¹⁵ Yu. Rudakova, *Navchal'na literatura, vydana v drukarni Pochayivs'koyi lavry u XVIII – pershyi tretyni XIX st.: tematyka, istoriko-knyhoznavcha ta dzhereloznavcha kharakterystyka prymirnykiv (iz fondiv Natsional'noyi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernads'koho)*, „Naukovi pratsi Natsional'noyi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernads'koho” 2011, vyp. 31, s. 349–365.

¹⁶ J. Getka, *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazylikańskie XVIII wieku*, Warszawa–Lublin 2019.

¹⁷ O „trójjęzycznej naturze” kultury ukraińskiej w XVII w. zob. G. Brogi-Bercoff, *The emergence of linguistic consciousness in the multilingual context of early modern Ukraine*, [w:] *Shlyakh u chotyry stolitty. Materialy Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi «Ad fontes – Do dzherel» do 400-yi richnytsi zasnuvannya Kyveo-Mohylyans'koyi akademiyi (12–14 zhovtnya 2015 r.)*, Kijów 2016, s. 25.

¹⁸ Szerzej: M. Pidtypczak-Majerowicz, *Książka i biblioteka bazylikańska w XVII–XVIII w. oraz wpływ kasat na stan ich zachowania i opracowania*, „Hereditas Monasteriorum” 2012, vol. I, s. 85–90.

kanonicznego, katechizmu, liturgii oraz szeregu przedmiotów świeckich¹⁹. Po odbyciu nowicjatu przyszli zakonnicy mogli studiować teologię, filozofię, retorykę w różnych ośrodkach mniszych i z różną intensywnością. Do głównego edukacyjnego „pnia” włączano elementy wiedzy z geometrii, arytmetyki, historii, ekonomii, prawa kanonicznego czy sztuk pięknych. Oprócz łaciny czy hebrajskiego uczyli się języka niemieckiego oraz francuskiego. Zdolniejsi wyjeżdżali na dalsze studia do Rzymu²⁰. Takie przygotowanie intelektualne pozwalało bazylianom pracować w duchownych seminariach kształcących duchowieństwo parafialne. Bazylianie prowadzili szkoły średnie, tj. kolegia. Przy każdym monasterze istniała natomiast szkoła parafialna. Jest jedna kwestia, która odróżniała bazylianów od innych zakonów. Jako unicy swą tożsamość oparli na idei konfesyjnej jedności, a podczas 200-letniej egzystencji w Rzeczypospolitej jedność ta zyskała wymiar państwowy (wręcz etniczno-narodowy). Narodowość polską rozumieli kategoriami dawnej Rzeczypospolitej, jako „ludność zamieszkującą dane państwo” (nie biorąc pod uwagę pochodzenia obywateli) oraz jako szlachecki naród polski (naród polityczny, oznaczający jedynie część społeczeństwa posiadająca przywileje polityczne i biorąca udział w życiu politycznym). W tym kontekście zrozumiałe są zabiegi bazylianów, by zyskać szersze polityczne uprawnienia w ramach ustroju i społeczeństwa stanowego Rzeczypospolitej (dostęp hierarchów do Senatu, odrzucenie wizji „wiary chłopów”). Mogli tego dokonać, ukazując swój zakon jako zbawczy dla egzystencji Rzeczypospolitej, łączący Rusinów z polskością i katolicyzmem, ale także – wobec ciągłego zagrożenia ze strony prawosławnych obywateli (kozaczyzna) – jedyną siłą mogącą zabezpieczyć państwowy i religijny pokój w państwie. W niczym to nie przeszkadzało zakonnikom budować ruską tożsamość kulturową w poczuciu odrębności, zarówno od rzymskich katolików, owych Lachów („panów”), jak i prawosławnych Moskali („ciemnoty”, „agresora”)²¹. Bazylikańska tożsamość stanowiła zatem określoną wypadkową narodowej (polskość) i konfesyjnej (katolickość) jedności oraz narodowej (ruskość) i konfesyjnej (katolickość obrządku wschodniego) odrębności. Jednakże to właśnie chęć udowodnienia zjednoczeniowej roli zakonu w polityczno-konfesyjnych konfliktach Rzeczypospolitej determinowała bazylikańskie myślenia/działanie, a idea jedności (rusko-polskiej i katolickiej obydwu obrządków) pozwalała konstruować wszelkie narracje i wizualizacje. Skoro w bazylikańskich kolegiach uczono młodzież dwóch obrządków katolickich, zakonnicy musieli umiejętnie traktować obie grupy, unikając wszelkich konfliktów. Wszelako – jak zauważyła Beata Lorens – spory dotyczyły „bardziej kompetencji i przywilejów duchowieństwa, niż samej młodzieży, która uczyła się zgodnego współżycia między obrządkami, tak ważnego dla

¹⁹ M. Salamakha, *Vasylians'ki monastyri yak oseredky relihiynoyi identychnosti ukraiyntsiiv (ostannya chvert' XVIII st. – 30-ti roky XIX st.)*, „Naukovyy visnyk Skhidnoyevropeys'koho natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrayinky” 2013, nr 21, s. 19.

²⁰ P.V. Shkrab'yuk, op. cit., s. 18.

²¹ J. Getka, op. cit., s. 33, 37.

terenów pogranicza etnicznego i religijnego²². Warto także podkreślić, iż dla zakonników niezwykle ważna była teoretyczna refleksja nad stosowanymi założeniami pedagogicznymi. Już w pierwszym fragmencie przetłumaczonej przez bazylianów i wydanej w ich typografii wileńskiej w 1764 r. *Szkole bazylikańskiej* Piotra Mennitego czytamy: „Największe i najbogatsze dziedzictwo, które Ojciec synowi bez bojaźni, aby mu nie było wydarte, zostawić może, jest dobre wychowanie”²³.

Przyglądając się działalności bazylianów, widzimy ich znaczną pracę w dziele wychowania młodego pokolenia, zarówno przyszłych zakonników, jak i świeckich obywateli. Jak akcentowała Lorens, ówczesny system wychowawczy wywyższał wartości ideowe i moralne nad materialnymi, wpajano zatem uczniom „pobożność i wierność własnemu wyznaniu, przywiązanie do kraju, przekonanie o konieczności jego obrony, świadomość znaczenia stanu szlacheckiego oraz szacunek dla wykształcenia”. Po przeprowadzeniu analiz na przykładzie kolegium w Buczaczu badaczka stwierdziła, że również bazylianie „na pierwszym miejscu w procesie wychowawczym stawiali kształtowanie u wychowanków pobożności”²⁴. W formacji bazylikańskiej dużą wagę przywiązywano do połączenia wiary i rozumu, a monastycyzm bazylianów, szczególnie pod koniec XVIII w., wyróżniał się „oświeceniowymi” osiągnięciami intelektualnymi w nauce, sztuce, ale przede wszystkim w edukacji (katolicyzm oświecony)²⁵. Bazylikańska pedagogika miała wychować zdolnego do funkcjonowania w wieloetnicznej i wielokonfesyjnej Rzeczypospolitej obywatela. Konieczność wykonywania obowiązków wobec państwa i społeczeństwa traktowano na równi z uczciwym wypełnianiem powinności duchownych, których łamanie wiązało się z utratą możliwości zbawienia. Dydaktyzm bazylianów łączył się z troską o utrzymanie porządku społecznego, z zachowaniem jego hierarchii i silnej roli Kościoła, ale z uwzględnieniem uczciwych i opartych na wzajemnym szacunku relacji między przedstawicielami poszczególnych stanów, grup wiekowych i płci²⁶. Jednakże dydaktyzm bazylianów to także nauczanie zasad dobrego wychowania (w tym celu bazylianie wydawali poradnik *savoir-vivre* 'u, ujawniając przy okazji znaczącą rolę konwenansów

²² B. Lorens, *Problemy wychowawcze w szkołach bazylikańskich w drugiej połowie XVIII wieku na przykładzie kolegium w Buczaczu*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2013, t. XXIX, s. 41.

²³ *Szkola Bazylikańska zamykająca nauki dla dobrego wychowania nowicjuszy u profesora Z.S. Bazylego W. przez Jmci Xiędza Piotra Mennitego Generala tegoż zakonu Congregacji włoskiej, włoskim językiem wydana: na polski zaś język przetłumaczona [...]. Miejscami według ustaw w szczególności do teyże Congregacji Ruskiej stosujących się dopełniona*, Wilno 1764, s. 2.

²⁴ B. Lorens, op. cit., s. 41.

²⁵ Yu. Stetsyk, *Monakhy-pedahohy Umans'koho vasylians'koho kolehiumu (1775–1776): biohrafichnyy ohlyad*, [w:] *Aktual'ni pytannya humanitarnykh nauk: mizhvuziv's'kyi zbirnyk naukovykh prats' molodykh vchenykh Drohobyts'koho derzhavnoho pedahohichnoho uniwersytetu imeni Ivana Franka*, red. M. Pantyuk, A. Dushnyy, I. Zymomrya, t. VI, vyp. 27, Drohobycz 2020, s. 18.

²⁶ Szerzej: J. Getka, *Wychowanie młodzieży w ruskojęzycznych drukach bazylikańskich*, „Acta Polono-Ruthenica” 2017, t. XXII/3, s. 25–31.

dla XVIII-wiecznej szlachty, przy wyborze odpowiedniego zachowania, postawy, ubioru, zaprezentowaniu odpowiedniej do okazji mowy lub toastu czy podtrzymania towarzyskiej konwersacji)²⁷.

Na służbie magnata

Bazylikański charyzmat miał na terenie Rzeczypospolitej swoje odmiany, niekoniecznie wynikające ze względu na ruskie (Korona) i litewskie (Wielkie Księstwo Litewskie) podziały kongregacyjno-prowincjonalne. Zwróćmy uwagę na Kijowszczyznę, jeden z najbardziej różnorodnych obszarów Rzeczypospolitej z punktu widzenia geopolitycznego. Granicząc z państwem rosyjskim i znajdując się w sferze wpływów moskiewskiego prawosławia, posiadała ona własne tradycje narodowo-konfesyjne i wyraźnie zaznaczony, szczególnie po unii brzeskiej 1596 r., konflikt prawosławno-katolicki, mający wpływ na losy Rzeczypospolitej²⁸. W tym okresie właśnie bazylianie stali się inicjatorami akcji misyjnej wśród prawosławnych. Akcja ta szła w parze z działaniami o charakterze kulturalno-oświatowym, wydawniczym, rozwojem architektury sakralnej i malarstwa religijnego zakonników²⁹. I właśnie w celach misyjnych sprowadził bazylianów do swoich dóbr Franciszek Salezy Potocki herbu Pilawa (1700–1772), ówczesny właściciel miasta Humań. Ten najbogatszy magnat Rzeczypospolitej, właściciel ogromnych dóbr na Ukrainie, zmierzał do ich konsolidacji i większej rentowności. Widać to na przykładzie Humańszczyzny, którą z jego inicjatywy wręcz powtórnie kolonizowano. W okolicznych majątkach brakowało siły roboczej, dlatego znaczną część chłopów przeniesiono z innych włości magnata (z województw ruskiego, wołyńskiego), jednocześnie wspomagając rozwój i zwalniając z pańszczyźnianych należności. Większość „nowych kolonistów” stanowili unicy (oprócz pewnej liczby protestantów i starowierców), którzy zderzyć się musieli na Humańszczyźnie z autochtoniczną społecznością prawosławną. Jednocześnie we wszystkich majątkach prawobrzeża magnat popierał Kościół unicki, nadawał ziemie, budował cerkwie i klasztory, zabezpieczał je finansowo. Co więcej, otwarcie wspierał konwersje z prawosławia na katolicyzm. W latach 1762–1763 Potocki konsultował z unickim biskupem Maksymilianem Ryłło plan założenia w Humanu seminarium przygotowującego do pracy misyjnej i duszpasterskiej duchownych unickich i prawosławnych-konwertytów (w ten sposób przygotowano ok. 150 duchownych dla cerkwi Humańszczyzny)³⁰.

²⁷ Ibidem, s. 22.

²⁸ W. Łoś, *Ewangeliczna działalność unickiego duchowieństwa na Kijowszczyźnie w drugiej połowie XVIII w.*, „Textus et Studia” 2021, nr 2(26), s. 35.

²⁹ B.M. Khikhlach, *Vplyv uniyi natserkovne zhytlya Podillya u XVIII st.*, „Naukovi zapysky [Vinnyts’koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns’koho] – seriya: Istoriya” 2009, vyp. 15, s. 195.

³⁰ I.I. Kryvosheya, *Evolutsiya vzayemyn mahnativ...*, s. 14–15.

W ciągu kolejnych lat założono bazyliński klasztor, a następnie – w jego ramach – szkołę (1766). Magnat na własność klasztoru ufundował wioski Gerezenówkę (Grodzenówkę, Gredzanówkę), Małą Mańkóweczkę (Mańkiwka, Monasterok), co dało roczny zysk odpowiednio 3325 zł i 1072 zł³¹. Fundacja Potockiego dotycząca założenia klasztoru precyzowała także jego strukturę. Liczba mnichów nie powinna przekraczać 14 osób: 4 misjonarzy, 4 lub więcej profesorów (w zależności od liczby uczniów w szkole), ihumena oraz proboszcza, wikariusza, kaznodziei, niezbędnych do posługi duszpasterskiej. Magnat podarował bazylianom także plac w Humaniu, na którym znajdowała się cerkiew, szkoła i cele dla zakonników, a na przedmieściach folwark i ogród. Ponadto przekazał bazylianom dwieście tysięcy złotych, które rozdzielono w następujący sposób: sto przeznaczono na fundację i rozbudowę klasztoru, a resztę pieniędzy przekazano fundatorowi, który miał zadbać o wzrost odsetek od wniesionego kapitału. Później, za panowania ostatniego króla Rzeczypospolitej Stanisława Augusta Poniatowskiego, kapitał ten służył finansowaniu działalności klasztoru³².

Pierwszy etap dziejów klasztoru (1765–1768) całkowicie pokrywa się z okresem rządów ks. Herakliusza Kosteckiego (1721–1768). To właśnie w okresie jego przewodnictwa w Humaniu bazylianie wybudowali drewniany klasztor, cerkiew i szkołę. Kostecki stał się jej pierwszym rektorem³³. Przy finansowym wsparciu Potockiego pragnął on z działalności klasztoru uczynić ważne ogniwo katolickiej misji na terenach Humaniszczyzny. Działania misyjne wspierali hierarchowie kościelni: unijny metropolita kijowski Felicjan Filip Wołodkowicz (1697–1778, zmarł w klasztorze humańskim) i biskup lwowski Leon Ludwik Szeptycki (1714–1779), którzy skierowali listy poparcia i wskazówki duchowe do ks. Kosteckiego³⁴. Oczywiście działalność misyjna oraz organizacja klasztoru i szkoły wymagały znacznych środków finansowych. W korespondencji ks. Kosteckiego z fundatorem klasztoru zwracają uwagę usilne zabiegi, by zapewnić wsparcie magnata oraz wyprosić od niego stosowną pomoc materialną. Co ciekawe, ks. Kostecki akcentował dodatnie skutki powstania szkoły dla mieszkańców Humania i rozwoju miasta. Wskazywał, iż będą oni w celach zarobkowych organizować w swych domostwach stancje dla przyszłych uczniów, a „gdy będą widzieli dla siebie profit”, zadbają o polepszenie stanu dróg. Akcentował, by zawczasu zadbać o zabezpieczenie

³¹ TSDIAK Ukrainy, f. 442, op. 34, spr. 1415, ark. 464 i op.1, spr. 11, ark. 58; H.Yu. Khraban, op. cit., s. 62; *Akty Umanskoho bazylianskoho monastyrya: «De statu fundationis»*, cyt. za: A. Tripol'skiy, *Bazilianskiye monastyri Kiyevskoy gubernii*, „Kiyevskiyeparkhial'nyye vedomosti” 1872, nr 9, s. 203, 207.

³² A. Tripol'skiy, *Bazilianskiye monastyri...*, s. 206; *Materialy dlya istorii narodnogo prosveshcheniya: prilozheniye k stat'ye „Uchebnyye zavedeniya v russkikh oblastiakh Polshi v period yeya razdelov”*, „Kiyevskaya starina” 1882, t. II, s. 485; *Umanskaya reznya...* s. 16; TSDIAK Ukrainy, f. 442, op. 34, spr. 1415, ark. 469.

³³ *Umanskaya reznya...*, s. 16.

³⁴ Yu. Stetsyk, *Lystuvannya ottsya Irakliya Kostets'koho iz fundatorom Umans'koho vasylians'koho monastyrya (1765–1767 pp.)*, „Eminak” 2017, nr 3(2), s. 109–110.

uczniów przed „wpływami” Żydów i „zaczepekami” Kozaków, natomiast wobec ciągłego wzrostu liczby studentów i wykładowców dostrzegał stosowność budowy nowych pomieszczeń szkolnych³⁵.

Na początku kadra nauczycielska kolegium składała się z trzech osób: rektora (ks. Kostecki), prefekta szkoły (ks. Innocenty Zahorowski) i mistrza infimy (ks. Hipolit Lenkiewicz). Rok później, gdy konieczne stało się nauczanie innych przedmiotów, liczba nauczycieli wzrosła do sześciu osób: do Kosteckiego, Zahorowskiego i Lenkiewicza dołączyli profesorowie filozofii (ks. Orest Nachimowski), retoryki (ks. Ignacy Czajkowski) i syntaksy (ks. Gabryel Bajewski)³⁶. W kolejnych latach kadrę pedagogiczną wzmocnili: ks. Jan Lewicki (prorektor), ks. Konstanty Ustasiewicz, ks. Spirydyon Siennicki oraz Lachowski, Zabaczyński, Ilja (Eliasz) Magarewski, Liberiusz Oczaski i Majewski, natomiast działalność kaznodziejsko-katechetyczną prowadził proboszcz unicki Eustachy Tarnowski. Pod ich kierownictwem studiowało 150 studentów, zdobywając wiedzę z teologii, historii Kościoła, prawa, etyki. W tym czasie pobierali naukę w Humaniu pradziadek ukraińskiego poety, tłumacza, publicyści Maksyma Ryłskiego (1895–1964) – Romuald i jego młodszy brat Antoni³⁷.

„Dyzunicka” polityka Katarzyny II (unia jako wymysł polski)³⁸ i prawosławnych duchownych, m.in. Jerzego (Konisskiego), Gerwazego (Lincewskiego), Melchizedeka (Znaczk-Jaworskiego), oraz niestałość konfesyjna nowo wyświęconych zintensyfikowały działania misyjne humanickich bazylianów³⁹. Jednakże prowadzone często wbrew okolicznej społeczności prawosławnej przyczynić się musiały do krwawych wydarzeń humanickich 1768 r.⁴⁰ Gdy doszła wieść o zbliżaniu się oddziałów hajdamackich, rektor pozwolił profesorom i uczniom na wyjazd z miasta⁴¹.

Przy Komisji Edukacji Narodowej

Krwawa rzeź dokonana na bazylianach postawiła pod znakiem zapytania dalsze funkcjonowanie klasztoru, misji i kolegium. W październiku 1768 r. nowym rektorem został Jerofeusz Korczyński (1737–1791). Przybywając do miasta, zmuszony został

³⁵ Ibidem.

³⁶ Yu. Stetsyk, *Profesory ta mahistry Umans'koho vasylians'koho kolehiumu (1765–1767 rr.): zhyttyevyvy shlyakhdo pedahohichnoyi pratsi*, „Eminak” 2016, nr 1(13), s. 33.

³⁷ Ya. M. Kocherezhko, *Opys Umans'kyntserkvam i monastyryam*, Umans'kyy kryayevnavchyy muzey (dalej: NVF) 349, s. 14.

³⁸ J.J. Zatko, *The organisation of the Catholic Church in Russia 1772–84*, „The Slavonic and East European Review” 1965, vol. XLIII, nr 101, s. 312.

³⁹ R. Butterwick, *Deconfessionalization? The policy of the Polish revolution towards Ruthenia 1788–1792*, „Central Europe” 2008, vol. VI, nr 2, s. 95–96.

⁴⁰ I.I. Kryvosheya, *Misto Uman'u vlasnosti...*, s. 174.

⁴¹ J.M. Giżycki, *O Bazylianach w Humaniu*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” [dod. do „Gazety Lwowskiej”] 1899, t. XXVII, s. 852–853.

na nowo organizować działalność zakonników⁴². Przede wszystkim pragnął zwrócić się do Potockiego i dowieść celowości dalszego funkcjonowania humańskich bazylianów – postanowił opisać krwawe humańskie wydarzenia. Jego zdaniem nie wynikały to ze świadomego, znamionującego krach owej konfesyjno-narodowej jedności, działania Rusinów, dokonały się raczej z inspiracji rosyjsko-prawosławnej⁴³. W tym zatem kontekście zakonnik sugerował, by kontynuować misyjno-oświatowe dzieło i to właśnie w uświęconym męczeństwem Humaniu. „Ten sposób myślenia zapładniać będzie umysły kolejnych pokoleń bazylianów i ich wychowanków, a pedagogika humańskich zakonników zyska swój martyrologiczny odcień oraz humańskiego pretendenta do świętości” (ks. Kostecki)⁴⁴. Tymczasem bazylianie, po otrzymaniu wsparcia od swego fundatora, rozpoczęli starania o odbudowę swej pozycji, pragnąc ukazać klasztor jako ośrodek życia religijnego (w 1779 r. do klasztoru przywieziono drzewa św. Krzyża i zainstalowano w wielkim krzyżu kaplicy, którą w roku następnym przemianowano na cerkiew⁴⁵) oraz misyjnego i oświatowego. Jak pisał Jan Marek Antoni Giżycki (pseud. „Wołyniak”), „po tej strasznej katastrofie w roku następnym 1769 szkół nie było wcale. Pod rokiem zaś 1770 personal klasztorny w kronice niepodany wcale, aż dopiero w roku 1771 zanotowano profesora retoryki, o. Grzegorza Smotrycza, można więc słusznie sądzić, że od tego czasu zaczęto na nowo uczyć w Humaniu, chociaż inni podają datę trochę późniejszą, ale się nam to wydaje wątpliwą rzeczą. W roku zaś 1772 wymienia klasztorna kronika prefekta szkół, o. Hipolita Lenkiewicza (który już tam działał przed katastrofą w roku 1768), o. Atanazego Końskiego, profesora syntaksy, i Br. Leonida Woronowicza, uczącego w infimie”⁴⁶. Do klasztoru przybyli także ks. Leon Zasławski (prorektor), ks. Jozafat (Josyp) Morgulec (uczestnik pogromu klasztoru św. Mikołaja na Wołyniu) i Wasyl Maciewicz (Matsiewicz). Zakonnicy wprowadzili nowy program edukacji i wychowania z założeniem, by „kształcić wszystkich bez względu na wiarę”⁴⁷. W tym okresie w bazylikańskiej szkole wzrosła liczba uczniów reprezentowanych przez znane rody szlacheckie prawobrzeżnej Ukrainy⁴⁸.

22 października 1772 r. zmarł założyciel klasztoru – wojewoda kijowski Franciszek Potocki. Pragnąc uszanować pamięć fundatora, bazylianie przez osiem dni dzwonili

⁴² Yu. Stetsyk, *Chentsi-pedahohy umans'kykh...*, s. 23.

⁴³ *Opis krótki rzezi w mieście Humaniu od czerni ukraińskiej dnia 20 miesiąca czerwca 1768 roku zdziałanej*, [w:] *Bunt hajdamaków na Ukrainie r. 1768 opisany przez Lippomana i dwóch bezimiennych*, wyd. E. Raczyński, Poznań 1854, s. 121–146.

⁴⁴ Szerzej: N. Morawiec, „*Solitudinem faciunt, pacem appellant*”. *Koliszczyzna w polskiej refleksji historiograficznej a metafora jedności* [w druku].

⁴⁵ Ya. M. Kocherezhko, op. cit., s. 15; N. Yakovenko, *Paralel'nyy svit. Doslidzhennya z istoriyi uyavlen' ta idey v Ukraini XVI–XVII st.*, Kijów 2002, s. 278.

⁴⁶ J.M. Giżycki, op. cit., s. 853.

⁴⁷ UKM, NVF 349, s. 14.

⁴⁸ P. Pidruchnyy, op. cit., s. 130.

w klasztorne dzwony, a następnie przez trzy dni odprawiali mszę żałobną⁴⁹. Nie była to jedyna tragedia, która spotkała bazylianów. Koliwsczyzna zainicjowała jeszcze jeden proces – likwidację unii na Ukrainie. Już po krwawych wydarzeniach 1768 r. wielu księży unickich zostało zmuszonych do opuszczenia swoich parafii, setki z nich zostało zabitych przez „kolijów” lub aresztowanych przez wojska rosyjskie⁵⁰. W imieniu prawosławnego biskupa perejasławskiego Hioba (Bazylewicz) (1770–1776) opróżniane parafie unickie były przejmowane przez księży prawosławnych⁵¹. Działania te uległy wzmocnieniu w okresie przeprowadzania pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej (1772). Zdaniem Olgi Skus doszło wówczas do „odwróconej konwersji”. Oto 30 z 111 przejętych wcześniej przez unitów parafii protopopii humańskiej powróciło do prawosławia, a 7 z 37 nowo wybudowanych unickich cerkwi stało się prawosławnymi. W latach 1772–1773 setki unickich duchownych i bazylikańskich mnichów, którzy nie chcieli przejść na prawosławie, trafiło do więzień w Humaniu, Białej Cerkwi i w Berdyczowie⁵².

Jednakże w tym samym czasie szkoły bazylikańskie zyskały nowy impuls do swych działań. W 1773 r. na terenie Rzeczypospolitej została zakazana działalność zakonu jezuitów. Jeszcze w 1772 r. było 116 szkół, w tym 67 jezuickich, natomiast wskutek likwidacji zakonu wiele kolegiów przerobiono na bazylikańskie⁵³. Majątek jezuitów został przekazany specjalnej Komisji Edukacji Narodowej (dalej: KEN), która miała go wykorzystać do dalszego rozwoju systemu placówek oświatowych. Komisja była odpowiedzialna za reformę systemu edukacji, mianowicie: sekularyzację oświaty i szkół, aktualizowanie programów nauczania, wydawanie podręczników, wprowadzenie nauczania języka polskiego i równoległej nauki języków europejskich. Zgodnie z projektem KEN terytorium kraju zostało podzielone na 10 obwodów. Spośród nich dwa znajdowały się na terenie „Prawego Brzegu” Ukrainy: wołyński (z ośrodkiem w Krzemieńcu) i ukraiński (z ośrodkiem w Winnicy)⁵⁴. Okręg ukraiński zjednoczył natomiast okręgową akademię w Winnicy i 5 szkół podokręgowych: akademicką (Żytomierz) i 4 bazylianów (Lubarz, Owruż, Kaniów, Humań)⁵⁵.

⁴⁹ UKM, NVF 349, s. 14.

⁵⁰ L. Wolff, *The Uniate Church and the partitions of Poland: religious survival in an age of enlightened absolutism*, „Harvard Ukrainian Studies” 2002–2003, vol. XXVI, nr 1(4), s. 161.

⁵¹ O. Buravs'kyy, *Konfesiyna polityka rosiys'koho samodierzhavstva na Pravoberezhnyi Ukrainita Bilorusi (kinets' XVIII – pochatok XIX st.)*, [w:] *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni volodymyra Hnatyuka*, seria: Istoryia, red. I.S. Zulyaka, vyp. 2, ch. 2, Tarnopol 2016, s. 13.

⁵² O.V. Skus, *Hreko-katolyts'katserkva v umovakh inkorporatsiyi Pravoberezhnoyi Ukrainy rosiys'kym tsaryznom*, „Pivdennyi arkhiv. Istorychni nauky” 2010, vyp. 31–32, s. 186.

⁵³ P.V. Shkrab'yuk, op. cit., s. 19.

⁵⁴ I. Fytsyk, *Osvita yak proyav samorealizatsiyi pravoberezhnoyi shlyakhty u pershyi polovyny XIX st.*, [w:] *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka*, seria: Istoryia, red. I.S. Zulyaka, vyp. 1, ch. 1, Tarnopol 2014, s. 38.

⁵⁵ L.H. Lysenko, Ye. H. Pylypenko, *Vplyv ordenu Svyatoho Vasyliya Velykoho na rozvytok ukraiyins'koyi tapol's'koyi kul'tury u XVII–XIX stolit'yakh*, <http://dspace.udpu.org.ua/8080/jspui/bitstream/6789/1736/1.pdf> (dostęp: 29 X 2023).

W 1780 r. najliczniej reprezentowani w gronie pedagogicznym humańskiego kolegium byli mnisi: 6 profesorów, którzy wykładali teologię moralną, filozofię, retorykę, poetykę, geometrię, algebrę, składnię, gramatykę, katechizm. W kolegium funkcjonowały klasy: *infima*, jako szkoła podstawowa, a także studia monastyczne z filozofii i teologii moralnej. Liczba profesorów kolegium nie była stała, ze względu na praktykę regularnych przeniesień mnichów do innych klasztorów w prowincji (średnio ich liczba wahała się od 3 do 6 mnichów, a magistrów od 1 do 2 osób)⁵⁶. W latach 1782–1784 w humańskich podokręgowych szkołach bazylianów wchodzących w skład ukraińskiego okręgu oświatowego, uczyło się 400 uczniów pod kierunkiem 6 nauczycieli. Po zmniejszeniu liczby nauczycieli i klas w 1787 r. bazylianie otworzyli przy szkole studium, na którym prowadzony był kurs filozofii, do którego początkowo uczęszczało dziewięciu uczniów⁵⁷. Szły za tym zmiany w systemie bazylikańskiej oświaty. Wcześniejsze zasady określone na kapitule generalnej brzeskiej (1772) wzmocniono zasadami określonymi na kapitule torokańskiej (1784)⁵⁸.

Ważnym źródłem do funkcjonowania klasztoru i szkoły humańskiej był dekret reformacyjny protoihumena Innocentego Matkowskiego, wskazujący na duchowo-materialną organizację ascetycznego życia wspólnoty monastycznej. Ojcowie-profesorowie musieli dbać o miejscową szkołę klasztorną, utrzymując ją w należyтым stanie, rzetelnie przygotowując się do zajęć, przychodzić na nie punktualnie i nauczać zgodnie z zaleceniami KEN. Wszyscy zdolni uczniowie mieli uczestniczyć w debatach, na których byli obecni także bracia i ojcowie zakonni, by wzmocnić środowiskową dyskursywność i zachęcać młodzież do nauki. Do obowiązków ojca-prefekta należało również przygotowywanie sprawozdań dla KEN wraz z wynikami pracy wychowawczej uczniów. Zalecano także, aby uczniowie niezbyt mocni w nauce nie przechodzili z jednej klasy do drugiej, a kolegium miało zapewniać przyzwoity poziom nauczania⁵⁹.

Warto zaznaczyć, iż opiekę nad klasztorem i zakonem prowadzili kolejni przedstawiciele rodu Potockich. Do klasztoru kilkakrotnie przyjeżdżał syn Franciszka – Stanisław Szczęśny (Feliks) Potocki. W 1783 r. był obecny na egzaminie z filozofii scholastycznej (obejmującej myślenie formalne i godzenie wiary z rozumem). W latach 1782–1787 klasztor wizytowali minister pełnomocny w Rzeczypospolitej, generał-feldmarszałek książę Mikołaj Reppin, marszałek Wielkiego Księstwa Litewskiego Ignacy Potocki oraz hetman Franciszek Branicki. Bazylianie zadbali, by dostojni goście zostali pompatycznie przywitani i eskortowani, uczniowie zaś zaprezentowali „teatralne dialogi”, a następnie

⁵⁶ Yu. Stetsyk, *Profesory ta mahistry...*, s. 33.

⁵⁷ Zob. *Materialy dlya istorii narodnogo prosveshcheniya...*, s. 485.

⁵⁸ A. Tripol'skiy, op. cit., s. 226–228.

⁵⁹ Yu. Stetsyk, *Reformatsynnyy dekret protoihumena Inokentiya Matkovs'koho (02.07.1781 r.) yak dzhereło do vyvchennya chernetstva Umans'koho vasylians'koho monastyrya*, „Eminak” 2016, nr 3(15), s. 26.

towarzyszili im do miasta Buki (własność rodziny Potockich)⁶⁰. Informacje o klasztorze w Humaniu zawarte zostały w raporcie ówczesnego prefekta winnickiego Michała Kubieszewskiego, który w 1789 r. przeprowadził w szkole inspekcję generalną. W 1785 r. wybudowano nowy budynek szkolny, w którym w trzech klasach uczyło się 400 uczniów. Prefektem szkoły był Jazon Korżewicz. Pod jego kierownictwem pracowali nauczyciele: I klasy – ks. Dalmat Browiński, matematyki i fizyki – ks. Pachomiusz Lewicki, retoryki i prawa – o. Gracjan Lityński, kaznodzieja ks. Stebelski i nauczyciel języków francuskiego i niemieckiego – Franciszek Chroszczyński. Znaczną uwagę poświęcono katechezie, uczono matematyki, fizyki, filozofii, retoryki, prawa, języka francuskiego i języka niemieckiego. Oprócz samodoskonalenia duchowego istotną rolę przypisywano wychowaniu fizycznemu uczniów. W lecie wychowankowie wychodzili na plac szkolny, gdzie odbywali ćwiczenia wojskowe i grali w różne gry. Klasztor posiadał ogród botaniczny o powierzchni 11 diesiatyn (1 diesiatyna = 1,0925 ha = 2400 saż. kw.)⁶¹. Uczniowie, którzy odnieśli sukces w nauce, byli nagrodzeni medalami⁶². Jednakże pensja nauczycieli kolegium była niska. Przykładowo nauczyciele języka obcego nie pobierali wynagrodzenia. Otrzymywali pieniądze za tzw. kondycje (lekcje prywatne) u zamożnych uczniów. Inni nauczyciele otrzymywali po 400 zł, które przeznaczali na mieszkanie, odzież itp. Była to raczej niewielka kwota w porównaniu z duchowieństwem. Ponadto zakon stale zmieniał kadrę pedagogiczną, aby utrzymać ją w uległości⁶³.

Kolejny etap rozwoju szkoły zapoczątkował drugi rozbiór Rzeczypospolitej. Prawobrzeżna Ukraina, a wraz z nią Humań, zostały włączone do państwa rosyjskiego. W 1793 r. na terenie klasztoru szlachta złożyła przysięgę wierności Katarzynie II. Odczytała ją generał Michaił Kreczetnikow, a w następnym roku klasztor i związane z nim placówki oświatowe zostały zamknięte. Znow wróciła groźba wyniszczenia unii i bazylianów. Choć Katarzyna II w traktacie rozbiorowym gwarantowała prawa katolikom obydwu obrządków, zaraz po podpisaniu tego dokumentu na zebraniu najwyższego duchowieństwa prawosławnego w imieniu cesarzowej akcentowano konieczność „jak najszybszego i jak najbardziej zdecydowanego nawrócenia polskich unitów na prawosławie”⁶⁴. Władczyni prowadziła politykę ograniczania wpływu czynników narodowo-religijnych⁶⁵, pragnęła na przyłączonych terytoriach ujednoczyć prawo, co wiązało się z próbą anulowania

⁶⁰ UKM, NVF, 349, s. 15–16.

⁶¹ TSDIAK Ukrainy, f. 442, op. 65, spr. 382, ark. 5–6.

⁶² Zob. *Materiały dla historii narodnego prosveshcheniya...*, s. 485, 487–488.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ N.H. Stokolos, *Konfesiyno-etnichni transformatsiyi v Ukraini (XIX – persha polovyna XX st.)*, Równe 2003, s. 26.

⁶⁵ Idem, *Uniats'ka tserkva u konteksti konfesiynykh transformatsiy na Pravoberezhnyy Ukraini pid vladou Rosiys'koy imperiyi*, „Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal” 2002, nr 4, s. 97; T.V. Tkhorzhevs'ka, *Konfesiyna politykarosiyis'koho tsaratushchodo katolyts'koyi tserkvy na Pravoberezhnyy Ukraini naprykintsy XVIII – na pochatku XIX st.*, „Intelihentsiya i vlada – seriya: Istoriya” 2006, vyp. 8, s. 59–64.

– zdaniem Rosjan przestarzałych – zapisów statutów litewskich. Towarzyszyło temu zamknięcie klasztorów i przyległych do nich szkół, masowe „nawracanie” unitów (parafian i księży) na prawosławie⁶⁶. Aby osiągnąć cel, władze lokalne uciekały się do różnych metod: perswazji, obietnic, zastraszania, nawet użycia siły fizycznej i wkroczenia jednostek wojskowych⁶⁷. Agresywna polityka na Prawobrzeżnej Ukrainie doprowadziła do przejścia na prawosławie około trzech milionów unitów w ciągu dwóch lat (1794–1795). Na mocy dekretu Katarzyny II z 1795 r. funkcjonować mogły tylko te klasztory bazylianów, które zajmowały się edukacją młodzieży⁶⁸. Kolegia zostały czasowo zamknięta. Ten sam los spotkał klasztor humański⁶⁹.

Przy Uniwersytecie Wileńskim

Śmierć carycy uratowała zarówno Kościół unicki, bazylianów, jak i humańską szkołę. Jej syn Paweł I (1796–1801) pozwolił na wznowienie działalności klasztorom bazylianów, choć teraz „podporządkowały się biskupom unickim, a nie bazyliańskim ihumenom i protoihumenom”⁷⁰. Zaistniały nieco korzystniejsze warunki dla istnienia samego zakonu. Po raz pierwszy od wielu lat mnisi otrzymali prawo zwołania kapituły generalnej i wyboru protoarchimandryty. Wybrany w 1793 r. na ową godność ks. Atanazy Falkowski dnia 18 grudnia 1801 r. wysłał do Kurii Rzymskiej raport o stanie zakonu, a następnie zwołał kapitułę generalną. Otrzymała się ona w Torokaniach we wrześniu 1802 r. Uczestniczyli w nim przedstawiciele wszystkich województw (z wyjątkiem Galicji). Jednak już za cesarza Aleksandra I polityka rządu wobec zakonu bazylianów uległa ponownej zmianie. Dekret z 17 lutego 1804 r. ostatecznie zniósł instytucję protoarchimandryty i pozostawił jedynie protoihumenów prowincjonalnych, którzy mieli być wybierani przez biskupów spośród przełożonych klasztorów. Anulowano także uchwały kapituły generalnej z września 1802 r. W ten sposób – jak dowodził Mychajło Sałamacha – rozpoczął się kolejny atak na zakon, mający na celu ukrócenie jego działalności na terenach zagarnię-

⁶⁶ V. Bilyk, *Tsarskye repressyy otnosytel'no hrekokatolycheskoy Tserkvy na yuho-vostochnoy Rechy Pospolytoy v kontse XVIII veka*, „Studia Koszalińsko-Kołoברzeskie” 2019, nr 26, s. 233–248.

⁶⁷ Idem, *Hreko-uniats'katserkva u Pravoberezhniy Ukraini naprykintsi XVIII – u 30-kh rr. XIX st. Avtoferat dysertatsiyi nazdobuttya naukovoho stupenya kandydata istorychnykh nauk*, Łuck 2009; Yu. V. Khytrovs'ka, *Z istoriyi pryvednannya hreko-katolykiv Pravoberezhnoyi Ukrainy do Pravoslavnoyi Tserkvy naprykintsi XVIII st.*, „Storinky istoriyi: zbirnyk naukovykh prats” 2010, vyp. 31, s. 60–66.

⁶⁸ V. Los', *Aktual'ni pytannya dushpastyrs'koyi diyal'nosti hreko-uniats'koyi tserkvy (Volyn', druha polovyna XVIII persha tretyna XIX st.)*, „Volyns'ki istorychni zapysky” 2008, t. I, s. 125.

⁶⁹ *Dokumenty, ob'yasnyayushchiye Istoriyuzapadno-Russkogo kraya i yego otnosheniya k Rossii i k Pol'she*, SPB. 1865, s. CLIV; V.A. Smoliiy, *Vozz'yednannya Pravoberezhnoyi Ukrainy z Rosiyeyu*, Kijów 1978, s. 158.

⁷⁰ N.H. Stokolos, *Uniats'ka tserkva...*, s. 98; I.L. Abramova, *Tserkov' igosudarstvo v pravleniye Pavla I*, „Gumanitarnyy vestnik” 2015, vyp. 9, s. 1–11.

tych przez Rosję⁷¹. Z drugiej strony, w wyniku interwencji Kościoła rzymskokatolickiego w sprawy unickie, działań pragnącego podporządkować pod swoim przywództwem wschodnich i zachodnich katolików w Rosji Stanisława Bohusz-Sięstrzeńcewicza (1731–1826), Kościół unicki coraz bardziej ulegał latynizacji i polonizacji. Jednak na początku XIX w. pragnący zachować swoje wschodnie korzenie unicy zdolali umocnić swoją pozycję. Głównym inicjatorem zmian był metropolita Herakliusz Lisowski (1734–1809). Hierarcha ten, przychylnie patrząc na reformy Cerkwi unickiej w zaborze austriackim (gdzie została przemianowana na grekokatolicką), dążył do podniesienia autorytetu białego duchowieństwa (kosztem, często propolskich i prołacińskich hierarchów bazylikańskich) i „oczyszczenia” klasztorów z rzymskich katolików⁷². Jego następcą na katedrze metropolitalnej był biskup łucki Grzegorz Kochanowicz (1750–1814), który kontynuował politykę swego poprzednika. W związku z wojną 1812 r. rząd rosyjski na pewien czas zdystansował się od „kwestii unickiej”. W 1817 r. metropolitą „kościółów unickich w Rosji” został „uczeń jezuitów” i „polskiej arystokracji” Jozafat Bułhak (1758–1838). Proces latynizacji Kościoła unickiego – spowodowany przez Lisowskiego – nabrał nowego rozmachu, a rzymscy katolicy otwarcie ingerowali w sprawy unickie⁷³. Coraz wyraźniej rysował się także konflikt między oskarżanymi o wspieranie latynizacji i polonizacji bazylianami a przerażonym możliwością utraty swych parafii wobec spodziewanej nowej fali „zjednoczeń” duchowieństwem parafialnym. Konflikt ten sztucznie podtrzymywany był przez władze rosyjskie, praktycznie do likwidacji Kościoła unickiego w 1839 r. Reasumując, możemy stwierdzić, iż ówczesni bazylianie mieli do wyboru określone opcje – zachowawczą, zmierzającą do zachowania narodowo-konfesyjnego *status quo* (unicka), a także reformatorską, pragnącą oczyszczenia obrządku z latynizmów i polonizmów (grekokatolicka), i dwie konwersyjne: nastawioną na przejście na rzymski katolicyzm (polska) lub prawosławie (rosyjska).

Niewątpliwie wszystkie te przemiany były żywo omawiane przez humanistów bazylianów. Zakładamy, że w okresie zawieszenia działalności klasztoru majątek ponow-

⁷¹ M. Salamakha, *Transformatsiya struktury Chynu Svyatoho Vasyliya Velykoho v ostanniy tretyni XVIII st.*, „Naukovyy visnyk Skhidnoyeuropejs'koho natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrayinky” 2015, nr 7, s. 19.

⁷² J.T. Flynn, *Contrasting similarities: bishops Troy and Lisovskii in Ireland and Belorussia in the age of the French Revolution*, „The Catholic Historical Review” 2001, vol. LXXXVII, nr 2, s. 224–226. Szerzej: idem, *Iraklii Lisovskii, „Metropolitan of the Uniate Church (1806-09) and Reform in the Russian Empire”*, „The Slavonic and East European Review” 1999, vol. LXXVII, 77, nr 1, s. 93–116.

⁷³ I.A. Storozhuk, *Suspil'no-politychna ta kul'urno-osvitnya diyal'nist' dukhovenstva Volyns'koyi huberniyi v 1804–1905 rr. Dysertatsiya na zdobuttya naukovooho stupenya kandydata istorychnykh nauk*, Kijów 2015, s. 75–76. Jak pisał protorej Aleksandr Romanczuk, inicjatywy reformatorskie Lisowskiego były ogólnie udane, ale nie były kontynuowane. Zob. A. Romanczuk, *Popytki greko-katolicheskoy iyerarkhii obespechit' polozheniye unii v Rossijskoy imperii posl. chetv. XVIII – pervaya tret' XIX v.*, [w:] *Tserkovnaya nauka v nachale tret'yego tysyacheletiya. Aktual'nyye problemy perspektivy razvitiya: mat. mezhd. nauch. konf., Respublika Belarus', g. Minsk, 15 noyabrya 2018 g. Minskaya dukhovnaya akademiya*, Mińsk 2019, s. 12.

nie został przekazany w zarząd Stanisława Potockiego, któremu udało się przywrócić jego egzystencję za panowania Pawła I⁷⁴. W 1796 r. w Humaniu odrestaurowano bazylikański klasztor, a zakonnicy wznowili swą działalność edukacyjną. Jak wyliczał Józef Bieliński, opisując opiekę Uniwersytetu Wileńskiego nad szkolnictwem bazylikańskim w Humaniu, w roku 1797 było 6 nauczycieli, 324 uczniów; w roku 1798 – 6 nauczycieli i 288 uczniów; w roku 1799 – aż 8 nauczycieli i 356 uczniów, natomiast w roku 1803 – 5 nauczycieli i 291 uczniów⁷⁵. Według opisu Humania z 1801 r. w zbudowanej w 1790 r.⁷⁶ murowanej cerkwi klasztoru bazylikańskiego przebywało 19 zakonników⁷⁷. W tym samym czasie w prowadzonej przez nich szkole uczyło się 263 uczniów. Szkoła została uznana za jedną z najlepszych na „prawym brzegu”⁷⁸. Jednakże działania, opisane wcześniej w niniejszym artykule, wciąż zagrażały egzystencji szkoły. Korzystając z liberalnej polityki Aleksandra I, istotny wkład w dzieło ratowania bazylikańskiego szkolnictwa wnieśli Adam Czartoryski i Tadeusz Czacki⁷⁹. Wraz z upadkiem Rzeczypospolitej przestała działać KEN. W 1802 r. wszystkie szkoły założone przy klasztorach bazylikańskich znalazły się pod kontrolą Ministerstwa Edukacji Narodowej. Terytorium państwa rosyjskiego zostało podzielone na 6 okręgów edukacyjnych, z których każdy kierowany był przez uniwersytet⁸⁰. W związku z reformą oświaty wiele szkół zamieniono na szkoły średnie i podporządkowano wileńskiemu okręgowi szkolnemu. Groźba likwidacji klasztorów unickich, z których 11 w samym obwodzie wołyńskim zaliczano do kategorii „zbędnych”, skłoniła bazylikańskich do poszukiwania optymalnego wyjścia z trudnej sytuacji. Zaproponował je Czacki, wizytator szkół guberni wołyńskiej podolskiej i kijowskiej, jako części Wileńskiego Okręgu Oświatowego, którego opiekunem był w 1803 r. książę Adam Czartoryski. Pomysł polegał na przekształceniu zakonu bazylikańskiego w „czysto monastyczne” w edukacyjny. Idea ta została poparta obietnicą otrzymania od władz rosyjskich gwarancji dotyczących zachowania integralności i nienaruszalności wszystkich klasztorów bazylikańskich oraz przywrócenia zakonowi samorządności. Choć propozycje te uzyskały „najwyższą aprobatę” w 1807 r., to ostatecznie nie zostały wprowadzone

⁷⁴ TSDIAK Ukrainy, f. 442, op. 34, spr. 1415, ark. 464.

⁷⁵ J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*, t. 1, Kraków 1899–1900, s. 240.

⁷⁶ Instytut Rukopysunatsional’noyi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernads’koho, f. II, nr 3350, ark. 1–2 zv.

⁷⁷ Instytut Rukopysunatsional’noyi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernads’koho, f. II, nr 19517, ark. 3 zv.

⁷⁸ O.P. Kryzhaniv’skyi, S.M. Plokhii, *Istoriya tserkvy ta relihiynoi dumky v Ukraini. Navch. posibnyk: u 3-kh knyzhakh. Kn. 3. Kinets’ XVI – seredyna XIX stolittya*, Kijów 1994, s. 267.

⁷⁹ *100 let pol’skogo naroda za svobodu: po B. Limanovskomu, L. Kul’chitskomu i dr.*, red. Yu. Podvinski, Moskva 1907, s. 27–28.

⁸⁰ V.A. Bilyk, *Vklad vasylian u rozvytok kul’tury Volyni kintsya XVIII – pershoitretymy XIX st.*, „Naukovyy Visnykvolyns’koho natsional’nohouniversytetu imeni Lesi Ukrainky: Istorychni nauky” 2008, nr 11, s. 5–6.

w życie, jednakże „edukacyjny” wymiar zakonu stał się jego podstawowym wizerunkiem praktycznie do jego kasaty w zaborze rosyjskim⁸¹. Natomiast władze uniwersyteckie, którym podlegały szkoły, zmierzały do ujednoczenia stopnia ich organizacji, uporządkowania programów nauczania, kontroli kadry nauczycielskiej. Konkretnie jednak decyzje, szczególnie w tej ostatniej sprawie, należały do władz zakonnych. W ich gestii leżało też rozwiązanie problemu zatrudnienia nauczycieli, także języka rosyjskiego⁸².

Bazylianie, dzięki swoim szkołom, zyskali z początkiem XIX w. silną pozycję społeczną. Popularność tych szkół na Ukrainie wynikała z większego zaufania miejscowej ludności do szkół zakonnych niż świeckich. Badacze podkreślali „polski”, ale także „świecki” charakter ówczesnej szkoły. Edukacja bazylikańska nie zawsze była dostępna dla dzieci duchowieństwa parafialnego⁸³. Ponadto klasztory przeznaczały fundusze na edukację dzieci ubogich, natomiast dzieci z rodzin zamożnych uczyły się na koszt rodziców. Za kwoty te oraz klasztorne dochody kupowano książki, podręczniki, wyposażenie sal matematyczno-fizycznych i chemicznych, tworzone muzea szkolne⁸⁴.

Warto także zaznaczyć, iż w tym okresie nastąpiła zmiana statusu samego miasta. Jak wcześniej wspomniano, w wyniku drugiego rozbioru Humań został włączony do Rosji. Miasto czekał długi proces dostosowawczy do struktury rosyjskiej państwowości. Zauważalna była dwoistość statusu Humania – z jednej strony miasto pozostawało prywatne, będąc własnością polskich arystokratów Potockich (1726–1832), z drugiej zaś, jako centrum humańskiego powiatu, stanowiło ważny element administracyjno-terytorialnego systematu Rosji. Podejmowane przez władze państwowe próby odkupienia miasta od Potockich nie powiodły się i dopiero w związku z udziałem Aleksandra Potockiego (1798–1868) w powstaniu listopadowym Humań został skonfiskowany na rzecz skarbu państwa. Miasto rosło, zachowując rolę ważnego centrum handlowego, gospodarczego, kulturalnego i edukacyjnego regionu, a jego niepowtarzalną atmosferę tworzyli Żydzi, Polacy i Ukraińcy, znacznie przewyższający liczebnie niewielką grupę rosyjskich urzędników i wojskowych⁸⁵. Także szkoła przestawała być jedynie fundacją magnacką, zyskując „powiatową” rangę. Stawała się miejscem kształtowania tożsamości szlacheckiej młodzieży, kuźnią talentów, przygotowującą do dalszych studiów w Wilnie,

⁸¹ R. Sheretyuk, *Nabutki chynu sv. Vasylya Velykoho v osvitr'o- vykhovniy haluzi ta stavlennya do nykh rosiys'koho samoderzhavstva naprykynsi XVIII – v pershiy treti ni XIX stolittya*, „Ukrayins'ke relihiyevnavstvo” 2010, nr 54, s. 155.

⁸² J. Wołczukowa, *Zakonnicy jako nauczyciele języka rosyjskiego w szkołach Wileńskiego Okręgu Naukowego w latach 1787–1832*, „Roczniki Humanistyczne” 1988, t. XXXVI, z. 7, s. 97.

⁸³ V. Los', *Osvitnyata vydavnycha diyal'nist' hreko-katolyts'koyi tserkvy (Pravoberezhna Uukrayina pershoyi treti ni XIX st.)*, „Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy” 2005, vyp. 10, s. 81.

⁸⁴ M. Salamakha, *Vasylians'ki monastyri...*, s. 19.

⁸⁵ I. Kryvosheya, *Misto Uman' u vlasnosti...*, s. 173–183; I. Kryvosheya, Ir. Kryvosheya, *«Misto na kordoni»: Uman' – urbanizovanyy prostir mizhetnichnoho kompromisu (vzayemodiyi) chy konfliktu? (1616–2018 rr.)*, „Rusyn” 2019, nr 55, s. 84–112.

Warszawie oraz na uniwersytetach zagranicznych. Giżycki, opisując wizytację Czackiego w humańskiej szkole w 1803 r., wymieniał podstawowe podręczniki i program nauczania w poszczególnych klasach. Uczniami byli chłopcy i mężczyźni w wieku 14–22 lat, mieszkający w klasztornej konwizie lub rozlokowani samodzielnie i grupami w prywatnych mieszkaniach humańskich mieszczan⁸⁶. Badacze zwracali uwagę na opisany przez Giżyckiego program szkolny (od 1 września 1803 r. do 30 czerwca 1804 r.). Po mszy św. o godz. 7.00 uczniowie udawali się na lekcje trwające w godzinach 8.00–10.00 oraz 14.00–16.00. Pozostały czas przeznaczony był na pracę indywidualną, tj. ćwiczenia w językach obcych, tzw. zabawy zaszkolne, odbywające się poza terenami klasztornymi, także edukacyjne wycieczki (przyrodnicze, chemiczne), lekcje rysunków, ćwiczenia sportowe. Giżycki zauważył, że wśród uczniów przeważali synowie szlachectwa (70%), resztę stanowili potomkowie mieszczan, duchownych unickich i prawosławnych (bez dzieci z rodzin wiejskich). Program dydaktyczny opracowano w języku polskim, tak „aby młodzieniec zdalny w siedmiu latach wszystkie te nauki ukończyć zdołał”⁸⁷. Tak więc „w kl. I, poczynającej, uczono czytać, pisać, początków gramatyki, arytmetyki i katechizmu. W kl. I, postępującej: nauka chrześcijańska, gramatyki część pierwsza, wypisy z autorów klasycznych łacińskich, nauka moralna, arytmetyka, początki geografii, ortografia, kaligrafia W kl. II: nauka chrześcijańska, gramatyki część druga, wypisy łacińskie, arytmetyka wyższa, geografia, historia powszechna, kaligrafia W kl. III: nauka wymowy i nauki moralne, gramatyka polsko-łacińska i wypisy, np. listy Cycerona, Pliniusza, nauka moralna i odpowiednie wypisy łacińskie, historia od czasów asyryjskich i odpowiednie wypisy, kaligrafia! Profesor matematyki prowadził arytmetykę i początki geometrii; profesor fizyki uczył też botaniki o roślinach ogrodowych i medycznych oraz o zwierzętach domowych. W kl. IV: nauka wymowy i nauki moralne z wypisami łacińskimi i polskimi, dzieje greckie z geografją. Na matematyce uzupełniano geometrię i brano początki algebry. Profesor fizyki uczył też geografii astronomicznej, zoologii o zwierzętach ssących wg Linneusza i rolnictwa. W kl. V: tłumaczono mowy Cycerona, ustępy z Liwiusza czy Tacyty, ćwiczone wymowę i omawiano poezję łacińską i polską z nauką na pamięć! W niektórych szkołach uczono też niemieckiego i greki! Na matematyce dawano podstawy logiki, na fizyce dodawano wiadomości o »górach ognistych«, tj. wulkanach oraz zwierzętach rajów gorących”⁸⁸. Z relacji dowiadujemy się również, że na każdego nauczyciela-zakonnika przypadało 20 godzin lekcyjnych tygodniowo. Katechizmu uczono w niedziele i w święta, wiadomości z historii czy z literatury polskiej wplataną na różnych etapach programu dydaktycznego (oraz nauczano w „czasie wolnym”), natomiast

⁸⁶ J.M. Giżycki, op. cit., s. 942. Zob. D. Świerczyńska, *Jan Marek Giżycki jako historyk szkolnictwa zakonnego*, [w:] *Kyyivs'ki polonistychni studiyi*, t. XXVI, red. R. Radshevs'kyi, Kijów 2015, s. 328.

⁸⁷ J.M. Giżycki, op. cit., s. 943.

⁸⁸ Ibidem, s. 943–944.

historii powszechnej uczono w „szczerpłym zakresie”, ograniczając się do wiadomości dotyczących starożytnej Grecji i Rzymu⁸⁹.

W tym okresie uczyli się słynni reprezentanci „szkoły ukraińskiej polskiego romantyzmu”: Seweryn Goszczyński, Bohdan Zaleski i Michał Grabowski, a z czasów szkolnych pochodzi drukowana *Duma na gruzach ojczyzny* Goszczyńskiego. I chociaż w 1816 r. Grabowski przeniósł się do Liceum Odeskiego Richelieu, a w 1819 r. Goszczyński i Zaleski opuścili szkołę (z powodu konfliktu z prefektem ks. Skibowskim), to właśnie Humań stał się kuźnią ich intelektualnej tożsamości⁹⁰. W 1816 r. w humańskiej szkole uczyło się 448 uczniów. Oprócz przedstawicieli „szkoły ukraińskiej” uczęszczali do niej:

- Józef Mianowski (1804–1879)⁹¹ – doktor medycyny i działacz społeczny, którego imieniem nazwano fundusz wspierania nauki „Kasa im. Józefa Mianowskiego” (1881),
- Jan Karol Sienkiewicz – słynny historyk oraz tłumacz dzieł pisarzy angielskich i francuskich, publikujący swe wiersze pod pseudonimem Karol z Kalinówki⁹²,
- etnograf i historyk, twórca turańskiej koncepcji dziejów Rosji Franciszek Henryk Duchiniński⁹³,
- poeta, zaliczany do pomniejszych twórców „szkoły ukraińskiej” Aleksander Groza (1807–1875) oraz jego starszy brat, poeta, historyk, archeolog – Sylwester (1793–1849).

Katalog ksiąg znajdujących się w klasztornej bibliotece za rok 1818 daje możliwość zrozumienia gruntu, na którym wyrosła twórczość intelektualna humańskich uczniów. W bibliotece znajdowały się księgi Pisma Świętego – 10, prace teologiczne – 121, historyczne – 290, prawnicze – 43, medyczne – 15, geograficzne – 20, matematyczne i filozoficzne – 220, dotyczące poetyki i retoryki – 460, gramatyki – 48 i inne. Wśród urządzeń służących do nauczania wymieniono mikroskop i barometr⁹⁴. Ważny element edukacyjnego programu stanowiły szkolne wycieczki. Jak pisał Józef Tretiak: „Uczniowie w czasie tych przechadzek zbierali i rozpatrywali kamienie, owady i rośliny i z tych ostatnich układali zielniki. Jeden z takich zielników, ułożony przez późniejszego Filomate, a przedtem ucznia szkoły humańskiej, Józefa Jezowskiego, przeniesiony do Wilna

⁸⁹ Ibidem, s. 944.

⁹⁰ V. Hnatyuk, *Poperednyk Shevchenkovykh «Haydamakiv»*, [w:] *Cherkas'kyi kray – zemlya Bohdana i Tarasa: kul'turolohichnyy zbirnyk*, red. B.V. Hubs'koho, V.M. Lytvyna, V.A. Smoliya, Kijów 2003, s. 156–157.

⁹¹ D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, t. 2: *Szkoły podstawowe i średnie*, Lublin 1991, s. 194.

⁹² *Wspomnienia 1819–1823. Pamiętniki Franciszka Kowalskiego*, Kijów–Warszawa 1912, s. 95.

⁹³ Szerzej: N. Morawiec, „Pany! ne bijte sia, to vse Moskali roblat – tatarszczyna!”. *Agatona Gillera i Franciszka Henryka Duchinińskiego konstruowanie „turańskości Moskali”*, [w:] *Wspólne dzieło zictwo. Rzeczpospolita Obojga Narodów w polskiej, litewskiej i ukraińskiej historiografii XIX–XXI wieku*, red. M. Hoszowska, J. Pisulińska, P. Sierżęga, L. Zaskilniak, Rzeszów 2019, s. 175–197.

⁹⁴ IRNBUB, f. II, nr 3350, ark. 1–2 zv.

i złożony tam w Bibliotece Uniwersytetu przyjęty był z wielkim uznaniem przez powagi wileńskie i w organie Uniwersytetu, jakim był »Dziennik Wileński« ściągnął wielkie pochwały na szkołę humańską i na księdza Skibowskiego⁹⁵. Tretiak zauważył również, że dla bazylianów ważne było wychowanie uczniów w poczuciu narodowej, ale i katolickiej dwuobrzędkowej jedności. Zwracał uwagę na „nabożeństwo, na które codziennie chodzili uczniowie do kaplicy szkolnej”, i które „odprawiało się w obrzędku unickim, a więc w języku słowiańskim, tylko kazania i różne śpiewy kościelne były polskie, litanie zaś odmawiano zwykle po łacinie”⁹⁶. Ważnym elementem programu dydaktyczno-wychowawczego była pamięć krwawych wypadków z 1768 r., a sławetne studnie, do których miały być wrzucane ciała pomordowanych, stanowiły swoisty typ bazyliańskich miejsc pamięci⁹⁷. Co więcej, zakonnicy zabierali uczniów na miejsca związane z pogromem i opowiadali o krwawych wydarzeniach, przez co stawali się kreatorami pamięci kulturowej uczniów. Takimi miejscami były owe studnie oraz miejsca, w których mordowano poszczególnych mnichów, mury miejskie i brama, przez którą wpuszczono hajdamaków, cerkiew, w której przymusem prawosławni duchowni dokonywali chrztu unitów i rzymskich katolików⁹⁸. Bazylianie jednocześnie uczyli swych wychowanków na temat tego, że „rzeź” nie miała narodowego, socjalnego czy ekonomicznego podłoża, a „kolije” byli jedynie ofiarą rosyjsko-prawosławnej propagandy⁹⁹.

Tabela 1. Zestawienie rektorów, liczby klas, nauczycieli i uczniów szkoły bazyliańskiej w Humaniu¹⁰⁰

Rok	Rektor	Klasa	Pedagodzy	Uczniowie
1765	Herakliusz Kostecki		3	150 (?)
1766	Herakliusz Kostecki		6	150
1768	Herakliusz Kostecki		9	150
1769–1770	Jerofeusz (Hieroteusz) Korczyński		2	
przed 1773	Herakliusz Teteruchowicz		2/5	800 (?)

⁹⁵ J. Tretiak, *Bohdan Bohdan Zaleski do upadku powstania listopadowego 1802–1831. Życie i poezja. Karta z dziejów romantyzmu polskiego*, Kraków 1911, s. 37.

⁹⁶ Ibidem, s. 36.

⁹⁷ T. Kuznets', *Umans'ke dukhovneuchylyshche: budynok ta navchal'nyy zaklad*, [w:] *Arkhitekturnata kul'turna spadshchyna istorychnykh mist krayin Tsentral'no-Skhidnoyi Yevropy: kol. Monohrafiya*, red. R. Dymchyka, I. Kryvosheyi, N. Moravtsya. Umań–Poznań–Częstochowa 2016, s. 169–175.

⁹⁸ A. Giller, *Ożyciu i pracach F.H. Duchnińskiego Kijowianina w jubileuszową rocznicę pięćdziesięcioletnich jego zasług naukowych*, Lwów 1885, s. 37.

⁹⁹ Szerzej: N. Morawiec, „*Solitudinem faciunt, pacem appellant*”...

¹⁰⁰ Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rkps 4502; B. Lorens, *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780*, Rzeszów 2014, s. 485–486; J.M. Giżycki, op. cit., s. 1148–1159; *Materiały dlya istorii narodnogo prosveshcheniya...*, s. 276–307, 451–497; N. Petrov, *Ocherk Istorii bazilianskogo ordena v byvshey Pol'she*, „Trudy Kiyevskoy Dukhovnoy Akademii” 1871, nr 1 i 2; Ye. Kryzhanovskiy, *Uchebnyye zavdeniya v russkikh oblastyakh Pol'shi v period yeya razdelov*, „Kiyevskaya starina” 1882, nr 2.

1773/1774	Herakliusz Teteruchowicz		6	300
1774/1775	Atanazy Nazarewicz		7	
1775/1776	Atanazy Nazarewicz		8	
1776/1777	Atanazy Nazarewicz		8	
1777/1778	Atanazy Nazarewicz		7	
1778/1779	Atanazy Nazarewicz		8	
1779/1780	Atanazy Nazarewicz		8	
1780/1781	Atanazy Nazarewicz		9	
1781/1782	Anatol (Antoni) Wodziński			400
1782/1783	Anatol (Antoni) Wodziński		4	320
1783/1784	Bonifacy Krownicki	3	6	234 (400?)
1784/1785	Jozafat Morgulec	3	6 (9)	300 (400?)
1785/1786	Jozafat Morgulec			322
1786/1787	Jozafat Morgulec			300–310
1787/1788	Jozafat Morgulec			200
1788/1789	Jozafat Morgulec	3	6	342–400
1789/1790	Jozafat Morgulec			366–429
1791	Jozafat Morgulec	6		268 (228)
1797	Justyn Karyczkowski	6		324
1798	Justyn Karyczkowski	6		324
1801	Justyn Karyczkowski	6		263
1803	Justyn Karyczkowski	6	6	291
1804	Justyn Karyczkowski	6	7	237
1808–1810	Julian Michalewski			
1811	Aleksander Sienicki (Sinicki)	6		263
1812	Aleksander Sienicki (Sinicki)	6	7	368
1814	Aleksandr Sienicki (Sinicki)	6		367
1816	Gracjan Mikuliński	6		448
1824/1825	Gracjan Mikuliński	6	19	591
1825/1826	Gracjan Mikuliński	6		544
1827	Leonecjusz (Leonty) Skibowski	6	10	558 (540/600)
1828	Leonecjusz (Leonty) Skibowski	6		540
1829	Leonecjusz (Leonty) Skibowski	6		622
1830	Leonecjusz (Leonty) Skibowski	6+1	10	600 (800)

Przy Uniwersytecie Charkowskim

Adam Czartoryski w memoriale do ministra Aleksandra Golicyna (1773–1844) z dnia 24 kwietnia 1822 r. zaproponował podniesienie rangi szkół bazylianów do gim-

nazjów w miastach Owruca, Lubarz, Żurowice i Humań. Minister odmówił, powołując się na decyzję z 1810 r., jakoby bazylianie nie wypełniali swojej misji pedagogicznej¹⁰¹. Po 1824 r. szkołę podporządkowano uniwersytetowi w Charkowie. Jak widać, władze nie były przychylnie bazylińskiej oświacie, a trudne czasy miały dopiero nadejść. Nowy etap w stosunku decydentów rosyjskich do duchowieństwa unickiego rozpoczął się w 1825 r. wraz z dojściem do władzy Mikołaja I. Powstanie dekabrystów przekonało władcę o potrzebie twardej walki z wszelkimi przejawami liberalizmu i wolnomyślicielstwa, a politykę Rosji miała wyznaczyć uwarowska triada prawosławie – samodzierzawie – ludowość. Kościół katolicki nie pasował do wyznaniowego obrazu Imperium Rosyjskiego, a ostatecznej likwidacji miał ulec Kościół unicki. Należy zauważyć, że rząd rosyjski starał się go wykorzystać jako „monetę przetargową” w swoich rozgrywkach politycznych¹⁰², natomiast państwowi urzędnicy i synodalni hierarchowie zastanawiali się jak przeprowadzić kolejne „zjednoczenie”. Choć wielu z nich lansowało potrzebę powrotu do metod Katarzyny II, tj. przejmowania parafii i osadzania w nich duchowieństwa wielkorusyjskiego, ostatecznie zwyciężyła opcja „zjednoczenia” unitów z prawosławiem, propagowana przez ks. Józefa Siemaszkę (1798–1868), który wykorzystał tradycyjną niechęć bazylianów do duchowieństwa parafialnego. Po 1827 r. władze rosyjskie stopniowo zaczęły realizować plan likwidacji unii i zmierzały do odseparowania unitów od Kościoła Rzymskokatolickiego i zbliżenia ich do Kościoła Prawosławnego¹⁰³.

Wymienione przemiany miały wpływ na bazylianów i prowadzone przez nich szkoły. Zdawali sobie oni sprawę z nieuchronności „zjednoczenia”, nie byli natomiast pewni jej metody (poprzez hierarchię prawosławną czy unicką). W 1827 r. władze podjęły decyzję o zmniejszeniu liczby klasztorów unickich, postanowiono jednak pozostawić klasztor w Humaniu (ze względu na dużą liczbę uczniów) do czasu bardziej racjonalnego uporządkowania spraw oświatowych na prawobrzeżnej Ukrainie. Kolegium miało pozostawać nadal ośrodkiem kształcenia rodzin szlacheckich z południowej kijowszczyzny i Podola¹⁰⁴. W 1829 r. rewizję szkoły przeprowadził profesor liceum w Krzemieńcu Antoni Andrzejewski, który na zaproszenie Aleksandra Potockiego odwiedził Zofiówkę. Pisał o tym Teodor Temeri w notatkach do swojej pracy *Przewodnik przez Zofiówkę, zwaną Cudem Ukrainy* (Odessa, 1846). Temeri pracował przez 22 lata jako dyrektor internatu dla dziewcząt w Humaniu i uczył francuskiego w szkole bazylianów¹⁰⁵. Dodajmy, że Aleksander Potocki odziedziczył Humań i Zofiówkę po śmierci swej matki Zofii Potockiej w 1822 r. Pragnąc zmazać z wizerunku rodu piętno targowickiej zdrady, akcentował swą polskość.

¹⁰¹ D. Beauvois, op. cit., s. 181, 183.

¹⁰² I.A. Storozhuk, op. cit., s. 77.

¹⁰³ Ibidem, s. 84–85, 178.

¹⁰⁴ K.I. T-iy, *Kratkiy ocherk istorii goroda Umani*, „Kiyevskaya starina” 1888, t. XXII, s. 393.

¹⁰⁵ I.S. Kosenko, H. Yu. Khraban, V.V. Mitin, V.F. Harbuz, *Dendrolohichnyy park Sofiyivka*, Kijów 1996, s. 73.

Z jego inicjatywy w ogrodzie pojawiły się pomniki Tadeusza Kościuszki i księcia Józefa Poniatowskiego. Patriotyczna postawa Aleksandra w czasie powstania listopadowego kosztowała go niestety utratę odziedziczonej posiadłości. Idąc natomiast za przykładem ojca i dziada, opiekował się bazylikańską szkołą. Przekazał prasę drukarską z kilkoma rodzajami czcionek (czyżby humanicy mnisi pragnęli stworzyć oficynę wydawniczą na miarę poczajowskiej?) oraz „plac na ogród botaniczny z łaskawem pozwoleniem nasion i plant z Zofiówki, jakie tylko do ogrodu botanicznego potrzebnymi będą”. Za otrzymane dary „w imieniu Zgromadzenia i Szkoły” dziękował ks. Ignacy Baszniański, prefekt szkoły „z ponowieniem winnego hołdu dla pamięci czcigodnego i dobroczynnego Fundatora, oraz dla wszystkich Szanownych, z imienia Potockich, Protektorów oświecenia i pobożności w tej posiadzie zakonu i szkoły”¹⁰⁶.

W 1830 r. humańska powiatowa szkoła bazylianów podlegała dyrektorowi kijowskiego gimnazjum. Wśród 800 uczniów (600 uczniów według wspomnień Ignacego Świrskiego z 20 listopada 1886 r.)¹⁰⁷, którzy uczyli się w siedmiu klasach, było tylko 6 unitów i 13 prawosławnych. Dzieci właścicieli ziemskich posiadających duże majątki (powyżej 100 chłopów pańszczyźnianych) trzymano w konwikcie przy klasztorze i szkole. Uczyły się one głównie języków obcych, muzyki, tańca, szermierki itp. pod okiem zagranicznych nauczycieli. Po ukończeniu szkoły owi uczniowie mieli możliwość kontynuowania nauki za granicą¹⁰⁸. Absolwenci z rodzin średniozamożnej szlachty oczekiwali oferty jakiegoś stanowiska urzędowego lub szukali zarobku w służbie bogatych właścicieli ziemskich. Dzieci zubożałej szlachty i duchowieństwa nie miały tylu możliwości. Często liczyły na to, że pozostaną w szkole w roli wychowawców-opiekunów, mających prawo karania ucznia naruszającego zakazy moralne lub wyrządzającego szkody materialne. Dużą pomoc w nadzorowaniu uczniów szkoły zapewniali kalifatorzy (egzekutorzy). Przydzielano ich uczniom z każdej klasy, a ich zadaniem była pomoc w monitorowaniu postępów w nauce, jak i kontrolowanie zachowania. Najlepsi uczniowie piątej klasy mogli zostać okultusami (tajnymi nadzorcami, z jęz. łacińskiego *ocultus* ‘ukryty, przyczajony’), którzy wykrywali różne naruszenia ustalonych zasad wewnątrz/na zewnątrz szkoły. Mimo bowiem surowego zakazu, uczniowie często potajemnie przebierali się w cywilne ubrania i udawali na spektakle teatralne, tańce w Zofiówce czy związane z ludowym folklorem „ogłędziny”¹⁰⁹, przy czym kary dla studentów łamiących reżim kolegium w porówna-

¹⁰⁶ I. Baszniański, *Z Humania 7 marca*, „Kurjer Warszawski” 1827, nr 117 z 1 maja, s. 478.

¹⁰⁷ D. Beauvois, op. cit., s. 194.

¹⁰⁸ A. Merder, *Melochi iz arkhiva yugo-zapadnogo kraya*, „Kiyevskaya starina” 1903, nr 7–8, s. 19; V. Illyashevich, *Iz vospominaniy svyashchennika o. Nikifora Khmelevskogo ob uprazhnenom bazilianskom uchilishche, v g. Uman’*, „Kiyevskaya starina” 1892, t. XXXVIII, s. 161–162.

¹⁰⁹ *Ibidem*, s. 162, 164–165. Tradycyjnie dziewczyna po ślubie mieszkała z rodziną męża, dlatego ważną częścią obrzędów przedślubnych były „ogłędziny” (ogładyny). Rodzice panny młodej, rodzeństwo, kuzyni, sąsiedzi udawali się do teściów, aby obejrzeć majątek pana młodego, dom, w którym będzie mieszkać panna młoda po ślubie. Zdarzały się przypadki, gdy rodzice dziewczynki po „ogłędzinach” odmawiali ślubu, ze

niu z XVIII w. przeszedł pewne zmiany. Wprowadzono zwyczaj zapisywania wszelkich przewinień w „marce” (kawałek deski z przywiązaną do niej książeczkę białego papieru) z wyznaczoną pokutą, np. po rozebraniu winowajcy przy innych uczniach, bito go po nagim ciele (jedno, lub więcej uderzeń). Takie kary były typowe dla słuchaczy pierwszych czterech klas. W przypadku licealistów zastosowano inną karę – wykroczenie ucznia wypisywano na kartce papieru, a następnie, po przyklejeniu jej do pleców sprawcy, prowadzono go z klasy do klasy. Profesorowie i wykładowcy dokonywali ciągłych oględzin mieszkań studentów, szukając zakazanej literatury czy ubrań (przygotowanych na wieczorne „wycieczki”) itp. Czasami takie „naloty” kończyły się tym, że właścicielowi mieszkania zabroniono wynajmowania go uczniom¹¹⁰.

Bazylianie brali czynny udział w insurekcji listopadowej 1830–1831 (m.in. po stronie powstańców stanęli mnisi Ławry Poczajowskiej)¹¹¹. Unickie władze surowo zabraniały udziału duchownych w powstaniu lub tajnym wspieraniu insurekcyjnistów¹¹². Ciekawe, że w przededniu powstania, w związku z oczekiwaniem epidemii cholery, w nawiązaniu do sugestii dowódcy 4. Korpusu Kawalerii generał-lejtnanta Fiodora Rydygiera (1783–1856) i rozkazu (z 28 listopada 1830 r.) wojennego gubernatora Kijowa Borisa Kniaźnina (1777–1854) humańska szkoła została zamknięta¹¹³. Skonfiskowano należące do klasztoru wsie Gereżeniwka i Monastyrok, sam klasztor w 1832 r. zamknięto, a mnisi i uczniowie przenieśli się do innych klasztorów. Majątek przekazano najpierw wydziałowi wojskowemu, a od końca 1840 r. Ministerstwu Majątków Państwowych¹¹⁴. Szkoła właściwie nie była w stanie prawidłowo wznowić pracy. Rosyjska administracja okupacyjna rozważyła propozycję stopniowej rusyfikacji humańskiej szkoły. Zgodnie z projektem Charles’a Christophe’a von Lieven’a (1767–1844), ministra edukacji publicznej Rosji w latach 1828–1833, zakonnikom z Humania rekomendowano, by zatrudnili rosyjskich nauczycieli z Charkowa. W przypadku odmowy, ich szkoła i klasztor miały zostać zamknięte. Uczyniono to w 1834 r.¹¹⁵ Ten sam los spotkał wiele innych szkół bazylikańskich (w latach 1831–1834 zlikwidowano placówki w Lubarzu, Owruczy, Poczajowie, Włodzimierzu Wołyńskim, Kaniowie i w Barze)¹¹⁶. Ostatecznie Kościół

---

względem na niesatysfakcjonujące przygotowanie warunków egzystencjalno-mieszkaniowych dla ich córki. Zob. O.O. Boryak, *Ohlyadnyy*. [w:] *Entsyklopediya istoriyi Ukrainy: Ukrayina–Ukrayintsi*, vol. I, red. V.A. Smolij i in., Kijów 2018, s. 343.

¹¹⁰ V. Ilyashevich, op.cit., s. 165–166.

¹¹¹ I.A. Storozhuk, op. cit., s. 87.

¹¹² TSDIAK, f. 2081, op. 1, spr. 11, ark. 8.

¹¹³ A. Merder, op. cit., s. 18–19.

¹¹⁴ O.V. Skus, *Malovidomi storinky istoriyi uniats’koyi tserkvy na Umanshchyni (kinets’ XVIII – seredyna XIX st.)*, [w:] *Literatura ta kul’tura Polissya*, vyp. 38: *Rehional’na istoriya ta kul’tura v suchasnykh doslidzhennyakh*, red. H.V. Samoilenko, Niżyn 2007, s. 86 (83–88).

¹¹⁵ D. Beauvois, op.cit. s.195.

¹¹⁶ P.V. Shkrab’yuk, *Monashyy Chyn otsiv vasyliyan u suspil’no-kul’turnomu zhytti Ukrainy: avtoref dysertatsiyi na zdobuttya naukovoho stupenya doktora istorychnykh nauk*, Lwów 2007, s. 19.

unicki utracił prawo do działalności oświatowej w wyniku dekretu z 19 grudnia 1835 r., który podporządkował wszystkie szkoły unickie zarządowi komisji szkół duchownych¹¹⁷.

Zakończenie

Od samego początku ważne miejsce w działalności bazylianów stanowiło propagowanie unii (misje) oraz kształtowanie duchownych kadr (szkoły i seminaria). Ogromną rolę w rozwoju placówek edukacyjnych odegrali mnisi-pedagodzy, wyróżniający się wykształceniem teologicznym, ale i ogólnohumanistycznym. System edukacyjny bazylianów, wraz z ich twórczością wydawniczą (polsko-łacińsko-ruskojęzyczną), był przez kilka stuleci nierozzerwalnie związany z interakcją polskich i rusko-ukraińskich oraz katolickich i prawosławnych elementów kulturowych. Doprowadziła ona do ukształtowania w mentalności unitów przekonania o istnieniu w ramach Rzeczypospolitej jedności narodowej (łączącej Polaków i Rusinów oraz Litwinów) i konfesyjnej (katolicycy obydwu obrządków). Jedności tej zagrażali prawosławni stanowiący wroga zewnętrznego (Moskwa) i wewnętrznego (Kozacy, duchowni prawosławni Rzeczypospolitej). Remedium na owe zagrożenia stanowić mieli hierarchowie-bazylianie, którzy poprzez działalność katechetyczną, misyjną, naukową i edukacyjną blokowali działania Moskwy i prawosławia, jak również kształtowali pokojową społeczność wschodniej Rzeczypospolitej – odporną na kozackie czy hajdamackie „podszepty”. Można wręcz stwierdzić, że idea jedności metaforyzowała wszelkie myślenie/działanie bazyliańskich zakonników, zarówno ich teologię, historiografię, jak i pedagogikę. Widać to szczególnie w działalności bazylianów humanistycznych. Ściągnięci przez Potockiego do pracy misyjno-pedagogicznej mieli ukształtować magnackich poddanych w owej pokojowej jedności. Koliszczyzna 1768 r. i następujące po niej rozbiory nie wymazały tych „jednościowych” ambicji – potwierdziły istnienie moskiewsko-prawosławnego wroga i nakazały kultywowanie „jedności”, szczególnie poprzez edukację. Okazja dla rozwoju szkolnictwa bazyliańskiego nadarzyła się po kasacji zakonu jezuitów, kiedy to bazylianie przejęli wiele jezuickich placówek oświatowych (ale i ich programy nauczania). Podporządkowanie procesu dydaktycznego KEN pozwoliło ukazać szkolnictwo bazyliańskie w nowoczesnej – jak na owe czasy – oświeceniowej perspektywie. Także ostateczny upadek Rzeczypospolitej i akcja „zjednoczeniowa” Rosjan nie zakończyły działalności zakonników, choć uległa ona ograniczeniu. Już pod koniec XVIII w. duchowieństwo to znajdowało się pod ścisłym nadzorem władz rosyjskich (który nie zanikł nawet w okresie rządów Pawła I i Aleksandra I). Dlatego było ono znacznie ograniczone w swoich działaniach, starając się wpisać w wąskie ramy

¹¹⁷ M.P. Salamakha, *Osvitnya diyal'nist' chynu sv. Vasyliya Velykoho na Pravoberezhniiy Ukrainy kintsya XVIII– pershoyi tretyny XIX st.*, „Naukovi zapysky (Natsional'nogouniversitetu «Ostroz'ka akademiya») – a: Istorichne relihiyeznavstvo” 2011, vyp. 4, s. 179.

wyznaczone przez „imperialnych” decydentów, jednocześnie obronić przed wewnętrznymi trudnościami (m.in. podsycanym przez rosyjskich, cerkiewno-rządowych hierarchów/urzędników konfliktem między bazylianami i duchowieństwem parafialnym). Wydaje się także, iż działalność Lisowskiego, zmierzająca do „oczyszczenia” obrządku z łaciny, nie miała „zjednoczeniowego” charakteru; chodziło raczej o wzmocnienie samej unii i jej obronę przed dominacją rzymskiego katolicyzmu (Siestrzencewicz) oraz prawosławną Cerkwią. Ta konieczność „oczyszczenia” stała się ważnym hasłem bazyliańskich intelektualistów, którzy dostrzegli w niej możliwość przetrwania unii, a przekonanie to przenieśli na swą twórczość intelektualną, także pedagogiczną. Strach przed „zjednoczeniem” i ostateczną kasatą zakonu determinował możliwość przyjęcia innych postaw – przejścia na rzymski katolicyzm i polskość lub prawosławie i rosyjskość. Jednak to dzięki intensyfikacji pracy oświatowej wśród młodzieży świeckiej bazylianie zdołali ostatecznie uzasadnić potrzebę swojego istnienia. Pomogli w tym Czartoryski i Czacki, dbając o wysoki stopień merytoryczny programów nauczania oraz kadry dydaktycznej. Jest to szczególnie widoczne w szkole humańskiej, która chroniona i wspierana finansowo przez Potockich – poprzez specjalistyczną kadre i stosowane pomoce edukacyjne – realizować mogła wyznaczony program dydaktyczny. Rozwijało się także samo miasto Humań, dzięki czemu szkoła zyskała „powiatowy” prestiż, a coraz liczniejsze i bogatsze humańskie mieszczaństwo, zapewnić mogło uczniom odpowiednie stancje, ale i zakazane rozrywki (tańce w Zofiówce). Pamiętajmy także, iż ukończenie szkoły dawało możliwość kontynuacji nauki na uniwersytetach w Wilnie, Warszawie czy w ośrodkach zagranicznych, a wielu bazyliańskich wychowanków stawało się elitą i to zarówno krajową, jak i Wielkiej Emigracji. Było także coś, co wyróżniało humańskich uczniów – pamięć rzezi 1768 r. Sami bazylianie przekazywali wiedzę na temat „kolijów”, ale i wskazywali inspiratorów agresji (Moskwa, hierarchia prawosławną), organizowali wycieczki dydaktyczne, ukazując miejsca związane z tragicznymi wydarzeniami. Jeśli w tej perspektywie spojrzymy na twórczość wychowanków humańskich bazylianów, okaże się, że owa idea jedności metaforyzowała ich namysły. Kozaczyzną i hajdamaczyzną-koliszczyzną przedstawiali jako wynikłą z dziejowych zaszłości krwawą rewoltę, ale i braterską waśń. Bohaterem ich literackich namysłów był niejednorodny aksjologicznie kozak/hajdamaka. Był on ukazywany jako postać honorowa, bezwarunkowo miłująca ojczyznę, wolność, ale przepelniała go konieczność buntu, dokonania zemsty, mordu. W wielu natomiast refleksjach pojawiała się wiara w możliwość współzystencji, zarówno narodowej, jak i konfesyjnej oraz obraz wspólnego wroga, tj. prawosławnej Moskwy, która swe jestestwo oparła na nienawiści do polsko-ruskości i katolicyzmu obydwu obrządków (kwintesencją tego przekonania była turańska koncepcja dziejów Rosji autorstwa Duchinińskiego).

Humańscy wychowankowie podczas insurekcji listopadowej walczyć będą za „katolicką polskość”, ale i „katolicką ruskość,” mając na uwadze ową „rusko-polską” i „kato-

licką w obydwu obrządkach” jedność, a po upadku powstania wciąż będą ją gloryfikować w swojej twórczości intelektualnej.

Bibliografia

Źródła

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rkps 4502.

Instytut Rukopysunatsional'noyi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernads'koho: f. II, nr 3350, ark. 1–2, zv; nr 19517, ark. 3 zv.

Tsentrал'nyy derzhavnyyistorychnyy arkhiv Ukrainy v m. Kyievi: f. 442, op. 65, spr. 382, ark. 5–6; f. 2081, op. 1, spr. 11, ark. 8; f. 442, op. 1, spr. 11, ark. 58; f. 442, op. 34; spr. 1415, ark. 464; f. 442, op. 34, spr. 1415, ark. 469.

Umans'kyy krayeznavchyy muzey, NVF 349

Literatura

100 let pol'skogo naroda za svobodu: po B. Limanovskomu, L. Kul'chitskomu i dr., red. Yu. Podvinski, Moskva 1907.

Abramova I.L., *Tserkov' igosudarstvo v pravleniye Pavla I*, „Gumanitarnyy vestnik” 2015, vyp. 9.

Baszniński I., *Z Humania 7 marca*, „Kurjer Warszawski” 1827, nr 117 z 1 maja.

Beauvois D., *Szkonictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, t. 2: *Szkoły podstawowe i średnie*, Lublin 1991.

Bieliński J., *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*, t. 1, Kraków 1899–1900.

Bilyk V.A., *Hreko-uniats'katserkva u Pravoberezhniy Ukraini naprykintsi XVIII – u 30-kh rr. XIX st. Avtoreferat dysertatsiyi nazdobuttya naukovoho stupenya kandydata istorychnykh nauk*, Łuck 2009.

Bilyk V.A., *Vklad vasylian u rozvytok kul'tury Volyni kintsya XVIII – pershoyitretyny XIX st.*, „Naukovyy Vysnykvolyns'koho natsional'nohouniversytetu imeni Lesi Ukrainky: Istorychni nauky” 2008, nr 11.

Bilyk V., *Tsarskye repressyy otnosytel'no hrekokatolycheskoy Tserkvy na yuho-vostochnoy Rechy Pospolytoy v kontse XVIII veka*, „Studia Koszalińsko-Koło-brzeskie” 2019, nr 26.

Boryak O.O., *Ohlyadyny*, [w:] *Entsyklopediya istoriyi Ukrainy: Ukrayina–Ukrayintsi*, vol. I, red. V.A. Smolii i in., Kijów 2018.

Broggi-Bercoff G., *The emergence of linguistic consciousness in the multilingual context of early modern Ukraine*, [w:] *Shlyakh u chotyry stolittya. Materialy Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi «Ad fontes – Do dzherel» do 400-yi richnytsi zasnuvannya Kyievo-Mohylyans'koyi akademiyi (12–14 zhovtnya 2015 r.)*, Kijów 2016.

Buravs'kyi O., *Konfesiyna polityka rosij's'koho samodierzhavstva na Pravoberezhniy Ukrainita Bilorusi (kinets' XVIII – pochatok XIX st.)*, [w:] *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho peda-*

- hohichnoho universytetu imeni volodymyra Hnatyuka*, seria: *Istoriya*, red. I.S. Zulyaka, vyp. 2, ch. 2, Tarnopol 2016.
- Butterwick R., *Deconfessionalization? The policy of the Polish revolution towards Ruthenia 1788–1792*, „Central Europe” 2008, vol. VI, nr 2.
- Davydyuk V.M., *Umans'ky vasyliians'ky monastyr: istoriya ta suchasnist'*, Humań 2018.
- Dokumenty, ob'yasnyayushchiye Istoriyuzapadno-Russkogo kraya i yego otnosheniya k Rossii i k Pol'she*, SPB. 1865.
- Flynn J.T., *Contrasting similarities: bishops Troy and Lisovskii in Ireland and Belorussia in the age of the French Revolution*, „The Catholic Historical Review” 2001, vol. LXXXVII, nr 2.
- Flynn J.T., *Iraklii Lisovskii, „Metropolitan of the Uniate Church (1806-09) and Reform in the Russian Empire”*, „The Slavonic and East European Review” 1999, vol. LXXVII, 77, nr 1.
- Fytsyk I., *Osvita yak proyav samorealizatsiyi pravoberezhnoyi shlyakhty u pershiy polovyni XIX st.*, [w:] *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka*, seria: *Istoriya*, red. I.S. Zulyaka, vyp. 1, ch. 1, Tarnopol 2014.
- Getka J., *U progou modernizatsji. Ruskojazyczne drukarstwo bazylińskie XVIII wieku*, Warszawa–Lublin 2019.
- Getka J., *Wychowanie młodzieży w ruskojazycznych drukach bazylińskich*, „Acta Polono-Ruthenica” 2017, t. XXII/3.
- Giller A., *O życiu i pracach F.H. Duchnińskiego Kijowianina w jubileuszową rocznicę pięćdziesięcioletnich jego zasług naukowych*, Lwów 1885, s. 37.
- Giżycki J.M., *O Bazyljanach w Humanii*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” [dod. do „Gazety Lwowskiej”] 1899, t. XXVII.
- Hnatyuk V., *Poperednyk Shevchenkovykh «Haydamakiv»*, [w:] *Cherkas'kyy kray – zemlya Bohdana i Tarasa: kul'turolohichnyy zbirnyk*, red. B.V. Hubs'koho, V.M. Lytvyna, V.A. Smoliya, Kijów 2003.
- Ilyashevich V., *Iz vospominaniy svyashchennika o. Nikifora Khmelevskogo ob uprazdnennom bazilianskom uchilishche, v g. Uman'*, „Kiyevskaya starina” 1892, t. XXXVIII.
- Khikhlach B.M., *Vplyv uniyi natserkovne zhyttya Podillya u XVIII st.*, „Naukovi zapysky [Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho] – seriya: Istoriya” 2009, vyp. 15.
- Khraban H. Yu., *Spalakh hnyvu narodnoho: antyfeodal'ne narodno-vyzvol'ne povstannya na Pravo-Berezhnyi Ukrayini u 1768–1769 rr.*, Kyiv 1989.
- Khytrovs'ka Yu. V., *Z istoriyi pryednannya hreko-katolykiv Pravoberezhnoyi Ukrayiny do Pravoslavnoyi Tserkvy naprykints'i XVIII st.*, „Storinky istoriyi: zbirnyk naukovykh prats'” 2010, vyp. 31.
- Kocherezhko Ya. M., *Opys Umans'kyntserkvam i monastyryam*, „Umans'kyy krayeznavchyy muzey”, NVF–349.
- Kosenko I.S., Khraban H. Yu., Mitin V.V., Harbuz V.F., *Dendrolohichnyy park Sofiyivka*, Kijów 1996.
- Kryvosheya I., *Osvitni proekty pol's'kykh arystokrativ Potots'kykh naukrayins'kykh zemlyakh (XVIII–XIX st.)*, [w:] *Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i terażniejszość. Zbiór*

prac naukowych dedykowanych profesorowie Emilianowi Wiszce (1940–2014), t. 1, Toruń–Kijów 2017.

Kryvosheya I., *Umans'ka vasylians'ka shkola v period svoho rozkvitu (1796–1830 rr.)*, „Istoryko-pedahohichnyy al'manakh” 2005, vyp. 1.

Kryvosheya I., *Umans'kyy vasylians'kyy monastyr 1765–1834*, Humań 2009.

Kryvosheya I.I., *Evolutsiya vzayemyn mahnativ Potots'kykh i khrystyans'kykh tserkov: na prykladi Pravoberezhnoyi Ukrainy XVIII–XIX st.*, [w:] *Gileya (naukovyy visnyk): Zbirnyk naukovykh prats'*, red. V.M. Vashkevych, Kijów 2008.

Kryvosheya I.I., *Misto Uman'u vlasnosti hrafiv Pototskykh (druha chvert' XVIII – persha tretyna XIX st.): terytoriya konfliktu, kompromisu chy vzayemodiyi?*, [w:] *Problemy istoriyi Ukrainy XIX – pochatku XX st.: Zb. nauk. pr.*, 2009, vyp. 16.

Kryvosheya I., Bliznyuk I.V., *Umans'kiy bazilians'kiy monastir (1765–1834 rr.)*, [w:] *Umanshchina v yetnopolitichnyy istorii Ukraïni (kinets' XVIII – persha tretina xix st.)*, Kijów 1998.

Kryvosheya I., Kryvosheya I., «Misto na kordoni»: *Uman' – urbanizovanyy prostir mizhetnichnoho kompromisu (vzayemodiyi) chy konfliktu? (1616–2018 rr.)*, „Rusyn” 2019, nr 55.

Kryvosheya I., Stetsyk Yu., *Dzherela istoriyi Umans'kohovasylians'koho monastyrya: heohrafiya, pokhodzhennya tainformatsiyyny potentsial. (Rękopis klasztorny XX Bazylianów Humańskich)*, [w:] *Istorychni dzherela vukrayins'komu informatsiyonomu y osvıtn'omu prostori: veryfikatsiya ta interpretatsiya: monohrafiya*, red. O.O.Salata, Winnica 2018.

Kryzhaniv's'kyy O.P., Plokhyy S.M., *Istoriya tserkvy ta relihiynoyi dumky v Ukraini. Navch. posibnyk: u 3-kh knykhakh. Kn.3.Kinets' XVI – seredyna XIX stolittya*, Kijów 1994.

Kryzhanovskiy Ye., *Uchebnyye zavdeniya v russkikh oblastiakh Pol'shi v period yeya razdelov*, „Kiyevskaya starina” 1882, nr 2.

Kuznets' T., *Umans'ke dukhovneuchylyshche: budynok ta navchal'nyy zaklad*, [w:] *Arkhitekturnata kul'turna spadshchyna istorychnykh mist krayin Tsentral'no-Skhidnoyi Yevropy: kol. Monohrafiya*, red. R. Dymchyka, I. Kryvosheyi, N. Moravtsya. Umań–Poznań–Częstochowa 2016.

Losens B., *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780*, Rzeszów 2014.

Losens B., *Problemy vychowawcze w szkołach bazylianskich w drugiej polowie XVIII wieku na przykladzie kolegium w Buczaczu*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2013, t. XXIX.

Łoś W., *Ewangeliczna działalność unickiego duchowieństwa na Kijowszczyźnie w drugiej polowie XVIII w.*, „Textus et Studia” 2021, nr 2(26).

Los' V.E., „Acta monasterii Lubarensis”: *dzherelo do vyvchennya istoriyi vasylians'koho chernetstva Pravoberezhnoyi Ukrainy (druha polovyna XVIII – persha polovyna XIX st.)*, „Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy” 2009, vyp. 13.

Los' V., *Aktual'ni pytannya dushpastyrs'koyi diyal'nosti hreko-uniats'koyi tserkvy (Volyn', druha polovyna XVIII persha tretyna XIX st.)*, „Volyn's'ki istorychni zapysky” 2008, t. I.

Los' V., *Osvitnyata vydavnycha diyal'nist' hreko-katolyts'koyi tserkvy (Pravoberezhna Uukrayina pershoj tretyny XIX st.)*, „Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy” 2005, vyp. 10.

- Los' V.E., *Uniats'ka tserkva Pravoberezhnoyi Ukrainy Kintsya XVIII – pochatku XIX stolittya: istoriohrafiya problemy*, „Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy” 2007, vyp. 11.
- Lototskiy A., *Gde obuchalos' podol'skoye dukhovenstvo douchrezhdeniya Podol'skoy dukhovnoy seminarii: ist. ocherk*, Kamenets-Podol'skiy 1898.
- Lysenko L.H., Pylypenko Ye. H., *Vplyv ordenu Svyatoho Vasyliya Velykoho na rozvytok ukraïns'koyi tapol's'koyi kul'tury u XVII–XIX stolittiyakh*, <http://dspace.udpu.org.ua/8080/jspui/bitstream/6789/1736/1.pdf>.
- Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol. Z Pamiętnika klasztornego 1766–1787 i z innech źródeł zebrał i zestawil Jan Czernecki*, Kraków 1939.
- Materialy dlya istorii narodnogo prosveshcheniya: prilozheniye k stat'ye „Uchebnyye zavedeniya v russkikh oblastiakh Polshi v period yeya razdelov”*, „Kiyevskaya starina” 1882, t. II.
- Melnyk M., *Łacińskie tradycje w Kościele greckokatolickim*, „Acta Polono-Ruthenica” 2001, nr 6.
- Merder A., *Melochi iz arkhiva yugo-zapadnogo kraya*, „Kiyevskaya starina” 1903, nr 7–8.
- Morawiec N., „*Pany! ne bijte sia, to wse Moskali roblat – tatarszczyna!*”. *Agatona Gillera i Franciszka Henryka Duchinińskiego konstruowanie „turańskości Moskali”*, [w:] *Wspólne dziedzictwo. Rzeczpospolita Obojga Narodów w polskiej, litewskiej i ukraińskiej historiografii XIX–XXI wieku*, red. M. Hoszowska, J. Pisulińska, P. Sierżęga, L. Zaszkiłniak, Rzeszów 2019.
- Morawiec N., „*Solitudinem faciunt, pacem appellant*”. *Koliszczyzna w polskiej refleksji historiograficznej a metafora jedności* [w druku].
- Nowicka-Jeżowa A., *Udział bazylianów w kształtowaniu kultury chrześcijańskiej na wschodnich Kresach Rzeczypospolitej*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1997, vol. IV–V.
- Opis krótki rzezi w mieście Humaniu od czerni ukraińskiej dnia 20 miesiąca czerwca 1768 roku zdziałanej*, [w:] *Bunt hajdamaków na Ukrainie r. 1768 opisany przez Lippomana i dwóch bezimiennych*, wyd. E. Raczyński, Poznań 1854.
- Pavlenko M., *Bazilijans'kiy monastir: doslidzhennya z istorii umans'kogo kolegiumu u sistemi osvitnikh zakladiv Ukraini XVIII st.*, „Umans'ka zorya” 1996, 30 zhovtnya.
- Petrov N., *Ocherk Istorii bazilijanskogo ordena v byvshey Pol'she*, „Trudy Kiyevskoy Dukhovnoy Akademii” 1871, nr 1 i 2.
- Pidtypczak-Majerowicz M., *Książka i biblioteka bazylińska w XVII–XVIII w. oraz wpływ kasat na stan ich zachowania i opracowania*, „Hereditas Monasteriorum” 2012, vol. I.
- Pobirchenko N.S., *Shkola bazylians'koho klyashtora v Umani: ukraïns'ko-pol's'kyy kontekst*, „Krayeznavstvo Cherkashchyny” 2004, nr 7, spetsvypusk, red. kol. V. M. Mel'nychenko.
- Radwan M., *Bazylianie w zaborze rosyjskim w latach 1795–1839*, „Nasza Przeszłość” 2000, t. XCIII.
- Romanchuk A., *Popytki greko-katolicheskoy iyerarkhii obespechit' polozheniye unii v Rossiyskoy imperii posl. chetv. XVIII – pervaya tret' XIX v.*, [w:] *Tserkovnaya nauka v nachale tret'yego tysyacheletiya. Aktual'nyye problemy perspektivy razvitiya: mat. mezhd. nauch. konf., Respublika Belarus', g. Minsk, 15 noyabrya 2018 g. Minskaya dukhovnaya akademiya*, Mińsk 2019.

- Rudakova Yu., *Navchal'na literatura, vydana v drukarni Pochayivs'koyi lavry u XVIII – pershiy tretyni XIX st.: tematyka, istoryko-knyhozhnavcha ta dzherelozhnavcha kharakterystyka pryimirnykiv (iz fondiv Natsional'noyi biblioteki Ukrayiny imeni V.I. Vernads'koho)*, „Naukovi pratsi Natsional'noyi biblioteki Ukrayiny im. V.I. Vernads'koho” 2011, vyp. 31.
- Ryl'skiy R., *Rasskaz sovremennika o priklyucheniyakh s nim vo vremya Koliivshchiny 1768 g., „Kiyevskaya starina” 1887*, nr 1.
- Salamakha M., *Transformatsiya struktury Chynu Svyatoho Vasyliya Velykoho v ostanniy tretyni XVIII st.*, „Naukovyy visnyk Skhidnoyevropeys'koho natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrayinky” 2015, nr 7.
- Salamakha M., *Vasyl'ians'ki monastyri yak osередky relihiynoyi identychnosti ukrayintsiv (ostannya chvert' XVIII st. – 30-ti roky XIX st.)*, „Naukovyy visnyk Skhidnoyevropeys'koho natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrayinky” 2013, nr 21.
- Salamakha M.P., *Osvitnya diyal'nist' chynu sv. Vasyliya Velykoho na Pravoberezhniy Ukrayini kint'sya XVIII– pershoiy tretyni XIX st.*, „Naukovi zapysky (Natsional'nogouniversytetu «Ostroz'ka akademiya») – seriya: Istorichne relihiyeznavstvo” 2011, vyp. 4.
- Sheretyuk R., *Nabutky chynu sv. Vasyliya Velykoho v osvitr'o- vykhovniy haluzi ta stavlennya do nykh rosiys'koho samodержavstva naprykintsi XVIII – v pershiy tretyni XIX stolittya*, „Ukrayins'ke relihiyeznavstvo” 2010, nr 54.
- Shkarb'yuk P.V., *Monashyy Chyn Ottsiv Vasyliyan u natsional'nomu zhytti Ukrayiny*, Lwów 2005.
- Shkarb'yuk P.V., *Monashyy Chyn ottsiv vasyliyan u suspil'no-kul'turnomu zhytti Ukrayiny: avtoref dysertatsiyi na zdobuttya naukovooho stupenya doktora istorychnykh nauk*, Lwów 2007.
- Skus O.V., *Hreko-katolyts'katserkva v umovakh inkorporatsiyi Pravoberezhnoyi Ukrayiny rosiys'kym tsaryzmozom*, „Pivdennyy arkhiv. Istorychni nauky” 2010, vyp. 31–32.
- Skus O.V., *Malovidomi storinky istoriyi uniats'koyi tserkvy na Umanshchyni (kinets' XVIII – seredyna XIX st.)*, [w:] *Literatura ta kul'tura Polissya*, vyp. 38: *Rehional'na istoriya ta kul'tura v suchasnykh doslidzhennyakh*, red. H.V. Samoylenko, Nižyn 2007.
- Smoliy V.A., *Vozz'yednannya Pravoberezhnoyi Ukrayiny z Rosiyeyu*, Kijów 1978.
- Stetsyk Yu., *Chentsi-pedahohy umans'kykh vasylians'kykh shkil (1769–1774 rr.): biohrafichnyy ohlyad*, „Eminak: naukovyy shchokvartal'nyk” 2016, nr 2(1).
- Stetsyk Yu., *Lystuvannya ottsya Irakliya Kostets'koho iz fundatorom Umans'koho vasylians'koho monastyrya монастиря (1765–1767 pp.)*, „Eminak” 2017, nr 3(2).
- Stetsyk Yu., *Monakhy-pedahohy Umans'koho vasylians'koho kolehiumu (1775–1776): biohrafichnyy ohlyad*, [w:] *Aktual'ni pytannya humanitarnykh nauk: mizhvuzivs'kyy zbirnyk naukovykh prats' molodykh vchenykh Drohobyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho unіversytetu імені Івана Франка*, red. M. Pantyuk, A. Dushnyy, I. Zymomyra, t. VI, vyp. 27, Drohobycz 2020.
- Stetsyk Yu., *Profesory ta mahistry Umans'koho vasylians'koho kolehiumu (1765–1767 rr.): zhyttyevyy shlyakhdo pedahohichnoyi pratsi*, „Eminak” 2016, nr 1(13).

- Stetsyk Yu., *Reformatsiynny dekret protoihumena Inokentiya Matkovs'koho (02.07.1781 r.) yak dzherelo do vyvchennya chernetstva Umans'koho vasylians'koho monastyrya*, „Eminak” 2016, nr 3(15).
- Stokolos N.H., *Konfesiyno-etnichni transformatsiyi v Ukraini (XIX – persha polovyna XX st.)*, Równe 2003.
- Stokolos N.H., *Uniats'ka tserkva u konteksti konfesiynykh transformatsiy na Pravoberezhniy Ukraini pid vladoyu Rosiys'koy imperiyi*, „Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal” 2002, nr 4.
- Storozhuk I.A., *Suspil'no-politychna ta kul'turno-osvitnya diyal'nist' dukhovenstva Volyns'koy guberniyi v 1804–1905 rr. Dysertatsiya na zdobuttya naukovooho stupenya kandydata istorychnykh nauk*, Kijów 2015.
- Stots'kyy Ya., *Monastyr Ottsiv Vasyliyan Chesnoho Khresta Hospodn'oho v Buchachi (1712–1996 rr.)*, Lwów 1997.
- Świerczyńska D., *Jan Marek Giżycki jako historyk szkolnictwa zakonnego*, [w:] *Kyyivs'ki polonistychni studiyi*, t. XXVI, red. R. Radshevs'kyy, Kijów 2015.
- Szkoła Bazylikańska zamykająca nauki dla dobrego wychowania nowicuszow y professow Z.S. Bazylego W. przez Jmci Xiędza Piotra Mennitego Generała tegoz zakonu Congregacyi włoskiej, włoskim językiem wydana: na polski zaś język przetłumaczona [...]. Miejscami według ustaw w szczególności do teyże Kongregacyi Ruskiej stosujących się dopełniona*, Wilno 1764.
- Tkhorzhevs'ka T.V., *Konfesiyna politykarosiys'koho tsaratushchodo katolyts'koyi tserkvyna Pravoberezhniy Ukraini naprykintsi XVIII – na pochatku XIX st.*, „Intelihentsiya i vlada – seriya: Istoryia” 2006.
- Tretiak J., *Bohdan Bohdan Zaleski do upadku powstania listopadowego 1802–1831. Życie i poezya. Karta z dziejów romantyzmu polskiego*, Kraków 1911.
- Tripol'skiy A., *Bazilianskiye monastyri Kiyevskoy gubernii*, „Kiyevskiyeyeparkhial'nyye vedomosti” 1872, nr 9.
- T-iy K.I., *Kratkiy ocherk istorii goroda Umani*, „Kiyevskaya starina” 1888, t. XXII.
- Umanskaya reznya. Zapiski Veroniki Krebs*, Kijów 1879.
- Wołczukowa J., *Zakonnicy jako nauczyciele języka rosyjskiego w szkołach Wileńskiego Okręgu Naukowego w latach 1787–1832*, „Roczniki Humanistyczne” 1988, t. XXXVI, z. 7.
- Wolff L., *The Uniate Church and the partitions of Poland: religious survival in an age of enlightened absolutism*, „Harvard Ukrainian Studies” 2002–2003, vol. XXVI, nr 1(4).
- Wspomnienia 1819–1823. Pamiętniki Franciszka Kowalskiego*, Kijów–Warszawa 1912.
- Yakovenko N., *Paralel'nyy svit. Doslidzhennya z istoriyi uyavlen' ta idey v Ukraini XVI–XVII st.*, Kijów 2002.
- Zatko J.J., *The organisation of the Catholic Church in Russia 1772–84*, „The Slavonic and East European Review” 1965, vol. XLIII, nr 101.

Between noble democracy, Russian autocracy, and Uniate spirituality – the Basilian school in Uman

Summary: An attempt was made in this article to present the history of the Basilian school in Uman in the context of social and political transformations in the south-eastern regions of the Commonwealth during the late 18th and early 19th centuries. The authors claim that for several centuries, the Basilians' educational system was inherent to the interactions of Polish and Ruthenian-Ukrainian, i.e. Catholic and Orthodox, cultural components. These interactions produced, in the Uniate mindset, the conviction that there was a unity within the Commonwealth, at both the national (Poles, Ruthenians, and Lithuanians) and denominational (Catholics of both rites) level. This unity was threatened by the Orthodox, who were both the external (Muscovy) and internal (Cossacks and the Commonwealth's Orthodox clergy) enemies. The idea of unity metaphorized all thoughts and actions of Basilian monks, including their theology, historiography, and education. It was the Uman school, one of the most prestigious schools in right-bank Ukraine, which became part of the changes afflicting the fallen Commonwealth. Following the initial phase of its operation and the hiatus caused by the bloody events at Uman in 1768, the school developed significantly and prospered until it was shut down by the Russian authorities in 1834.

Keywords: Basilians, Uman, education, Uniates, unity

Zwischen aristokratischer Demokratie, russischer Selbstverwaltung und unierter Spiritualität – die Basilianerschule in Uman

Zusammenfassung: In diesem Artikel wird der Versuch unternommen, die Geschichte der Basilianischen Schule in Uman im Kontext der sozio-politischen Veränderungen im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert in den südöstlichen Gebieten der Republik Polen-Litauen darzustellen. Die Autoren argumentieren, dass das basilianische Bildungssystem mehrere Jahrhunderte lang untrennbar mit dem Zusammenspiel von polnischen und ruthenisch-ukrainischen sowie katholischen und orthodoxen Kulturelementen verbunden war. Dieses Zusammenwirken führte dazu, dass sich in der Mentalität der Unierten die Überzeugung herausbildete, dass es innerhalb der Republik eine nationale Einheit (die Polen, Ruthenen und Litauer vereinte) und eine konfessionelle Einheit (zwischen Katholiken beider Riten) gab. Diese Einheit war durch die Orthodoxen bedroht, die einen äußeren (Moskau) und inneren Feind (Kosaken, orthodoxer Klerus der Republik) darstellten. Die Idee der Einheit war eine Metapher für das gesamte Denken und Handeln der Basilianermönche, sowohl für ihre Theologie als auch für ihre Geschichtsschreibung und Pädagogik. Es war die Umaner Schule, die als eine der berühmtesten in der Rechtsufrigeukraine Teil aller Umgestaltungen war, die den Organismus der untergegangenen Republik betrafen. Nach der ersten Phase der Tätigkeit der Schule und der Unterbrechung infolge der blutigen Ereignisse in Uman von 1768 erlebte die Schule eine bedeutende Blütezeit, die praktisch bis zu ihrer Schließung durch die russischen Behörden im Jahr 1834 andauerte.

Schlüsselwörter: Basilianer, Uman, Bildung, Unierte, Einheit

Między szlachecką demokracją, rosyjskim samodzierżawiem a unicką duchowością – szkoła bazylianów w Humaniu

Streszczenie: Przedmiotem artykułu jest próba ukazania dziejów szkoły bazyliańskiej w Humaniu w kontekście zaszłych na terenach południowo-wschodniej Rzeczypospolitej końca XVIII i początku XIX w. przemian społeczno-politycznych. Autorzy dowodzą, iż system edukacyjny bazylianów był przez kilka stuleci nierozzerwalnie związany z interakcją polskich i rusko-ukraińskich oraz katolickich i prawosławnych elementów kulturowych. Doprowadziła ona do ukształtowania w mentalności unitów przekonania o istnieniu w ramach Rzeczypospolitej jedności narodowej (łączącej Polaków i Rusinów oraz Litwinów) i konfesyjnej (katolicy obydwu obrządków). Jedności tej zagrażali prawosławni stanowiący wroga zewnętrznego (Moskwa) i wewnętrznego (Kozacy, duchowni prawosławni Rzeczypospolitej). Idea jedności metaforyzowała wszelkie myślenie/działanie bazyliańskich zakonników, zarówno ich teologię, historiografię, jak i pedagogikę. To właśnie humańska szkoła, jako jedna z najsłynniejszych na prawobrzeżnej Ukrainie, wpisała się we wszelkie przemiany targające organizmem upadłej Rzeczypospolitej. Po pierwszym etapie działalności szkoły i przerwie wynikającej z krwawych wydarzeń humańskich 1768 r. nastąpił znaczny jej rozkwit, trwający praktycznie do jej zamknięcia przez władze rosyjskiej w 1834 r.

Słowa kluczowe: bazylianie, Humań, szkolnictwo, unicy, jedność